

Ante PITEŠA

SLAVENI I RANA HRVATSKA DRŽAVA

SLAVS AND EARLY CROATIAN STATE

UDK: 94 (497.5) "8"

7 (091) (497.5) "8"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 26. 7. 2003.

Odobreno: 21. 11. 2003.

Ante Piteša

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

U ovome radu autor obrađuje događaje na prostoru Hrvatske, od doseljenja Hrvata do stjecanja punog državnog suvereniteta u drugoj polovini 9. st., kao i bogatu umjetničku baštinu koja je ostala sačuvana do naših dana. Na graničnom prostoru Hrvatske kneževine isprepliću se utjecaji Bizanta i kasnoantičke baštine starosjedilačkog stanovništva, novopridošlih naroda sa svojom kulturom, a od početka 9. st. dominantni su utjecaji karolinškog kulturnog kruga.

Pitanja pradomovine, etnogeneze i dijaspore Slavena, najveća su nepoznanica europske povijesti. Slaveni, kao najmlađa grana velikoga indoeuropskoga stabla naroda, relativno kasno stupaju na europsku povijesnu pozornicu. Izvan glavnih tokova i interesa velikih civilizacija, nepoznati grčkome i rimskome svijetu, prebivali su slobodni, bez jače državne organizacije, raštrkani po plemenima i rodovima, u neizmjernim prostranstvima uz riječne tokove Labe i Odre na zapadu, Baltičkog mora na sjeveru, Karpata na jugu i Dnjepra na istoku.

Grčki povjesničar Herodot na svojim je putovanjima najsjevernije došao do Olbija, grada na ušću Dnjepra (Boristen) u Crno more, a putovao je i uzvodno južnim Bugom (Hipanis) u ondašnjoj Skitiji. Možda se među plemenima o kojima je čuo od svojih informatora, u sjevernoj Skitiji i Sarmatiji mogu prepoznati neka od slavenskih plemena.¹

¹ Rijeka Don (Tanais), koja utječe u Azovsko more (Meotsko jezero), bila je granica Skitije i Sarmatije. HERODOT, Hist., IV. 21, 57.

Tako Herodot uz donji tok Dnjepra spominje Skite orače, koji sami sebe nazivaju Olbiopoljanima, a žito siju za prodaju (IV. 17). Iznad njih su obitavali Neuri (IV.17, 105), narod čarobnjaka koji se jedanput godišnje na nekoliko dana pretvara u vukove.² Sjeverno od Neura, za Herodota, a i kasnije grčke i rimske pisce, prostirala se *Terra incognita*. Herodot još spominje narod Budina između Dona i Volge, modrih očiju i rde kose, koji žive u šumovitu kraju i imaju grad izgrađen od drva (IV. 108, 109).

S većom sigurnošću Slavene možemo poistovjetiti s Venedima,³ koji su nastanjivali kraj uz Vislu, između Baltičkoga mora i Karpatha. Taj narod spominju: Plinije (N.H. Liber IV, 97) kao susjede Sarmata i Skita, Tacit (Germania, c.46), koji nije siguran jesu li germanskoga ili sarmatskoga podrijetla i Ptolemej (τε Ουενέδα) u svome opisu europske Sarmatije, istočno od Visle, u Venedskom zaljevu (Riga). (Geographia, Lib. III, c.V, 7)

Slavene prvi put njihovim narodnim imenom (οἱ Σκλαυηνοὶ) spominje početkom 5. st. Pseudo-Cezarije u Dijalogima (Dialogi 110), a naziva ih još i Podunavcima.⁴

O razmještanju Slavena početkom 6. st. piše Got Jordanes, te spominje narod Veneta oko izvora Visle između Karpatha i Baltičkoga mora (Jordanes, V, 27). Oni se po rodovima i krajevima koje nastanjuju zovu još i Slaveni, rašireni od donjega Dunava do Dnjestra i najborbeniji Anti, koji su smješteni između Dnjestra i Dnjepra.⁵ Prokopije, također, ističe iste običaje i vjeru Slavena i Anta.⁶

Početkom 6. st. kraj oko donjeg Dunava i prirodnorskih stepa nastanjuju novopridošli narodi Kutrigura, Bugara, Slavena i Anta.⁷ Slaveni u žarište interesa bizantskih pisaca dolaze od polovine 6. st., kada s teritorija slobodne Sklavinije,⁸ sjeverno od donjega Dunava i Vlaške nizine, učestalim provalama pljačkaju Trakiju, Ilirik i Grčku.⁹

² Slavenski folklor obiluje pričama o vukodlacima. Pražitak vjerovanja da se pokojnik nakon smrti može povukodlačiti, ogleda se i u ranome poganskome horizontu grobova 8. st. (Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo), gdje su se na tijela pokojnika stavljale kamene ploče kako se ne bi mogli dignuti iz groba. BELOŠEVIĆ 2002, str. 89.

³ Germansko ime za Slavene je Wenden, Winda.

⁴ VIZANTISKI IZVORI 1, 1955, str. 4.

⁵ BRANDT 1980, str. 107; PLETERSKI 1990, str. 25.

⁶ VIZANTISKI IZVORI 1, str. 23, 24. Anti su, kao vjerojatno i Hrvati, bili slaveniziran iranogovorni narod, već za vrijeme Justina I. (518.-527.) prelaze Dunav i upadaju na teritorij Istočnoga Rimskoga Carstva. Početkom 7. st. (602.) uništili su ih Avari i od tada se u povijesnim vrelima više ne spominju. Postoji teorija po kojoj su Hrvati najzapadniji ogranak antskog plemena. VIZANTISKI IZVORI 1, Teofilakt, str. 121; PAŠCENKO 1999, str. 88-90; PLETERSKI 1990, str. 55, 59; VINSKI 1952, str. 46, 47.

⁷ BRANDT 1980, str. 107.

⁸ VIZANTISKI IZVORI 1, str. 91, bilj. 22.

⁹ Tako Slaveni 551. god. pljačkaju Trakiju i Ilirik, (VIZANTISKI IZVORI 1, Prokopije, str. 44-46). Godine 568., 10 000 Kutrigura prelazi rijeku Savu i pustoši Dalmaciju,

U drugoj polovini 6. st. s istoka, iz prikaspijskih stepa, dolaze Avari, konjaničko-ratnički narod pod vodstvom kagana Bajana i ubrzo pokoravaju Utrigure, Kutrigure i najmnogoljudnije Slavene, udružujući ih u savez podređenih plemena. U savezu s Langobardima, nastanjenim u zapadnoj Panoniji, kagan Bajan je godine 567. uništio banatske i srijemske Gepide, a odlaskom Langobarda u Italiju 568., Avari i Slaveni postaju gospodari Panonske nizine. Ekspanziji i naseljavanju Avara i Slavena pogodovala je zauzetost Bizanta ratom s Perzijom. Padom Sirmija, nakon trogodišnje opsade, godine 582., Avarima i Slavenima se otvaraju komunikacije prema zapadu i jugu.¹⁰ Bizantski pisac Teofilakt zabilježio je još dvije provale Avara i Slavena, jednu u Ilirik 585. i kaganov pohod na Dalmaciju 597., kada su osvojili neubicirani grad Vonke i četrdeset utvrda.¹¹

U isto vrijeme spuštaju se i Slaveni iz središnjih dijelova Europe, iz južne Moravske i zapadnih Karpata prema jugu, naseljavajući ispražnjene dijelove zapadne Panonije, nakon odlaska Langobarda.¹² Do 580. osvajaju doline rijeka Mure, Drave i gornji tok Save, te kotline istočnih Alpa.¹³ Stradavaju gradovi u Noriku: Virunum i Poetovio 570., Celje i Emona 587.¹⁴ Tješnje, pak, veze starosjedilačkoga i novopridošloga naroda arheološki su dokumentirane na nekropolama Bled-Pristav, Grad, Brdo, Ptuj-Ptujski grad, Kranj.¹⁵

O dramatičnom vremenu za bizantsku Istru i sjevernu Italiju, svjedoči na više mjesta Pavao Đakon u svojoj Historiji Langobarda. Oko 600. Slaveni, zajedno s Avarima i Langobardima pljačkaju i pale Istru (IV. 24), a napade ponavljaju i 611. (IV, 40).

Papa Grgur I., u pismu salonitanskom nadbiskupu Maksimu od 1. srpnja 600., izražava svoju žalost i zabrinutost zbog upada Slavena iz Istre u Italiju, a i zbog slavonske opasnosti koja se nadvila nad Salonom.¹⁶

(VIZANTISKI IZVORI 1, Menandar, str. 88). Pohod se, vjerojatno, dogodio u sjeveroistočnoj Bosni (ŠIŠIĆ 1925, str. 218).

¹⁰ VIZANTISKI IZVORI 1, Menandar, Evagrije, str. 100; Teofilakt Simokata, str. 105-106. Memento tom događaju i strepnja pred padom grada ogleda se u grčkome natpisu na cigli: «Kriste Gospodine, pomози gradu i odbij Avarina i čuvaj Rimsku zemlju i onoga koji je to napisao. Amen.» TOMIČIĆ 2000, str. 143. Dragocjen je i kneževski nalaz avarske pojasne garniture, koji je možda pripadao i samome kaganu Bajanu, iz okolice Sirmija. POPOVIĆ 1997, str. 7-54.

¹¹ VIZANTISKI IZVORI 1, Teofilakt, str. 108, 121. Pohod se dogodio negdje u Bosni. ŠIŠIĆ 1925, str. 225. Kovačević pretpostavlja da se vojska kretala komunikacijom Servitum - Castra - Salviae - Andetrium - Salona. KOVAČEVIĆ 1966, str. 65.

¹² KOROŠEC 1990, str. 13, 14.

¹³ BRANDT 1980, str. 110.

¹⁴ KOROŠEC 1990, str. 13.

¹⁵ KOROŠEC 1990, str. 15.

¹⁶ NAZOR 2003, str. 22, 23; GOLDSTEIN 1995, 82, 83; ANTOLJAK 1958, str. 49-57.

Tragovi spomenutih pustošenja po Istri utvrđeni su u Nezakciju, gdje se u južnoj ranokršćanskoj bazilici sporedne prostorije adaptiraju u stambene prostore s pronađenim ognjištem u samoj bazilici,¹⁷ a u Vrsaru je starokršćanska bazilika stradala u požaru i poslije je pretvorena u stambeni prostor.¹⁸ Porušene su i crkve Sv. Foške kod Žminja i bazilika kod Muntajne.¹⁹

Nakon nezaustavljivih pohoda Avara i Slavena koncem 6. i u prvim desetljećima 7. st., dolazi do prvih osamostaljivanja slavenskih plemena na rubnim dijelovima avarskog kaganata.

Franački trgovac Samo pobunio je 623. protiv avarske vlasti slavenska plemena u južnoj Moravskoj, jugozapadnoj Slovačkoj, donjoj Austriji, a pridružio se i Valuko (*Wallucus dux*), knez neovisne Karantanije u jugoistočnim Alpama. Sarmova država se raspala ubrzo nakon njegove smrti 658., a jedino Karantanija ostaje slobodna do sredine 8. st.²⁰

Osamostaljivanju slavenskih plemena od avarske vlast pridonio je i poraz Avara i njihovih saveznika Slavena, Skita, Perzijanaca, Bugara prigodom opsade Konstantinopola 626.²¹

Na istoku se bugarska plemena Unogundura i Kutrigura, pod vodstvom kana Kuvrata, oslobađaju avarske vlasti i tridesetih god. 7. st. na prostoru između Buga i Dona, osnivaju Veliku Bugarsku.²² Oko 650., nakon Kuvratove smrti, Velika Bugarska dolazi pod vlast Hazara, a petorica Kuvratovih sinova vode bugarska plemena u različitim smjerovima. Asparuh, jedan od Kuvratovih sinova, s dijelom naroda dolazi na prostor negdašnje Mezije gdje, mješajući se sa slavenskim pučanstvom, osnivaju jezgro nove bugarske države.²³

U kontekstu spomenutih događanja i pacifikacije Avara, koji od tridesetih godina 7. st. zauzimaju prostor između Dunava i Tise, dolaze i Hrvati iz svoje zakarpatske postojbine u Bijeloj Hrvatskoj²⁴ u vrijeme cara Heraklija (610.-

¹⁷ MARUŠIĆ 1957, str. 64.

¹⁸ MARUŠIĆ 1957, str. 65.

¹⁹ MARUŠIĆ 1987, str. 91.

²⁰ KOROŠEC 1990, str. 17-19; VÁNA 1983, 68, 69.

²¹ O ovome događaju izvještava Uskrsnja kronika, Georgije Pisida, Teofan, Teodor Sinkel, koji piše da su Slaveni, kao vični moreplovci, trebali prebaciti perzijske trupe preko Zlatnoga roga, što im nije uspjelo. Također, izvještava o običaju spaljivanja pokojnika kod Slavena. VIZANTISKI IZVORI 1, str. 166, bilj. 22.

²² U Malaji Peršcepini, blizu Poltave u Ukrajini, otkriven je bogat kneževski grob kana Kuvrata. Razrješenjem monograma na dvama pronađenim prstenima, utvrđeno je da se radi upravo o grobu ovoga velikoga vladara. POPOVIĆ 1986, str. 104-106.

²³ MARGETIĆ 2001b, str. 106-109; VIZANTISKI IZVORI 1, str. 224.

²⁴ Sjeverni Hrvati, kako nam ukazuju povijesni izvori i toponomastika, bili su nastanjeni od Ukrajne, u Galiciji na gornjem Dnjestru (ruski Hrvati iz Nestorove Kronike), dok je jezgra Bijeje Hrvatske bila uz gornju Vislu u Maloj Poljskoj, sa središtem oko Krakova

641.), kako navodi najstariji izvor, Konstantin Porfirogenet (DAI 31.).²⁵

Pitanja etnogeneze i vremena doseljenja Hrvata, ipak, u historiografiji ostaju otvorena. Sigurno je da narodno ime Hrvat nije slavenskoga podrijetla, kao ni imena petorice braće i dviju sestara koje, prema narodnoj predaji zabilježenoj kod Porfirogeneta (DAI 30.), predvode narod u novu domovinu, a ni nazivi institucija vlasti kao ban i župan. Danas prevladava iranska etimologija u tumačenju etnonima Hrvat.²⁶

Arheološki tragovi ranoga slavenskoga naseljavanja, krajem 6. i u prvoj polovini 7. st. rijetki su, ali utoliko značajniji.

Najznačajniji je nalaz luksuzan srebrni nakit iz uništena kneževskoga groba u Čadavice pokraj Slatine u Podravlju. Nakit čini masivni torkves ukrašen rombičnim urezima, dvije narukvice, par zvjezdolikih naušnica, pojasna kopča i tri jezičca s urezanim tamgama, te ulomci keramike podunavskoga tipa.²⁷ Izradbom, nakit potječe iz pontskih radionica, a nekad se, kao nosiocima, pripisivao Kutrigurima, dok sada prevladava mišljenje o slavenskim Antima.

i sjeverno od gornje Labe u Češkoj oko Libica. ŽUPANIĆ 1925, str. 291, 293; HAUPTMAN 1925, str. 88, 103; GRAFENAUER 1969, str. 37; VINSKI 1952, str. 46.

²⁵ Nasuprot tomu, postoje spekulacije po kojima Hrvati dolaze koncem 8. st., kao franački federati u protuavarskim ratovima (791.-803.). U franačkim, a ni u drugim vrelima, nema spomena o tako značajnoj akciji, niti je u Dalmaciji postojala znatnija, ako i ikakva, avarska sila koju je trebalo skršiti. MARGETIĆ 2001b, str. 41-113; ANČIĆ 2000, str. 89. Arheološki nalazi potvrđuju samo slavensku prisutnost, a treba napomenuti da u glavnim pisanim vrelima za poznavanje toga vremena, Konstantin Porfirogenet (10. st.) poistovjećuje Avare i Slavene (c. 29.), dok Toma Arhidakon (13. st.) anakrono poistovjećuje Slavene i Gote, a Hrvate, pak, drži autohtonim narodom, nazivajući ih Kuretima ili Koribantima, koji su se izmješali s Gotima ili Slavenima u jedan narod (c. VII).

²⁶ Ime Hrvat se tako izvodi raznim iranskim etimologijama kao kod Vesmera (fšu-) haurvata-pastir ili hu-urvatha-prijatelj, Trubačev izvodi od har-vat, ženski, u kojem su žene (indijski sar-mat). U Tanaisu na obali Azovskoga mora, na dvama natpisima javnoga karaktera iz 2. i 3. st. zabilježena su osobna imena Horuathos i Horoathos, bliska hrvatskome narodnome imenu. Na natpisu kralja Darija, jedna od perzijskih satrapija se zove Harahvatiš. Za istaknuti je i teorija koja hrvatsko narodno ime izvodi od imena protobugarskoga vladara Kuvrata, kojega Teofan naziva Krobatos, a Anastazije prevodi Crobatos. Od opsežne literature o ovome pitanju izdvajamo: MARGETIĆ 2001a, str. 9-37; KOŠČAK 1995, str. 110-116; ŠKEGRO 2002, str. 90-98; KATIČIĆ 1997, str. 149-167; ŽUPANIĆ 1925, str. 291-296; STAROIRANSKO PODRIJETLO HRVATA 1999; HAUPTMAN 1925, str. 165-187; SAKAČ 1942, str. 3-20; GRAFENAUER 1960, str. 37, 38; MARČINKO 1993, str. 369-383. Postoji i mišljenje da hrvatsko ime ne označava etnik, nego da je počasna titula ili oznaka časti nekoga elitnoga ratničkoga sloja. MARGETIĆ 2001c, str. 186; POHL 1995, str. 94.

²⁷ VINSKI 1958, str. 27, 32.

Nakit spada u sferu martinovske kulture iz južnoukrajinskoga, pridnjeprovskoga prostora i datira se krajem 6., početkom 7. st.²⁸ Martinovskoj kulturi pripada i ostava od oko 25 različitih brončanih matrica za tiještenje lima, većinom za ukras konjske opreme, pronađena u Biskupiji-Pliskov kod Knina.²⁹ Pojedinačni nalazi sličnih matrica pronađeni su još u Čitluku (Aequum) kod Sinja³⁰ i Brkaču u Istri.³¹ Vrijedno je još spomenuti i nalaze lučnih fibula dnjeprovskega tipa (skupina Rybakov-Werner) iz Novih Banovaca i Donji Stenjevac-Zagreb s antropomorfnom nožicom, pontskoga podrijetla.³²

Od rijetkih nalaza 1. avarskoga kaganata ističemo nalaz križolika okova od pozlaćene bronce, dvije brončane matrice za tiještenje lima u obliku lista djeteline, za ukras konjske orme i brončani jezičac s umecima od crvenoga stakla iz Siska, koji se datiraju u kasno 6. i početak 7. st.³³ Iz srednje faze avarske dominacije, koja je uslijedila nakon dinastijskih promjena tridesetih godina 7. st., sačuvani su nalazi iz konjaničkoga groba avarsko-slavenske nekropole Bijelo brdo I, koji sadrže jezičce i okove pojasa od pozlaćenoga, neukrašena brončanoga lima i zlatnu naušnicu s kuglastim privjeskom iz ženskoga groba.³⁴ Iz uništena konjaničkoga groba u Osijeku potječu dijelovi pojase garniture od pozlaćene bronce, od koje su sačuvana dva jezičca urešena pletenicom, dvije brončane predice i tri okova, kao i dva uglasta željezna stremena i keramička posuda podunavskoga tipa, datirani u sredinu ili drugu polovinu 7. st.³⁵

Na jedan od mogućih putova prodora Avara prema Dalmaciji rijekom Unom upućuje nalaz zlatne naušnice tipa okrenute piramide iz Velike Kladuše.³⁶

Na istočnoj obali Jadrana do sada nisu pronađeni nalazi I. avarskoga kaganata. Osim nalaza slavenske provenijencije, u 7. i 8. st. kontinuirano je u uporabi nakit mediteransko-bizantskoga podrijetla, čiji nosioci su starosjedilačko romanizirano stanovništvo, a zacijelo ga prihvaća i novopridošli etnik. Zastupljeni su različiti tipovi bizantskih pojasnih kopči: Salona-Histrija,

²⁸ ČILINSKA 1983, str. 240-243.

²⁹ VINSKI 1958, str. 27; MILOŠEVIĆ 2000a, str. 108; KOVAČEVIĆ 1966, str. 53.

³⁰ MILOŠEVIĆ 1990, str. 117-124.

³¹ MARUŠIĆ 1987, str. 97.

³² TOMIČIĆ 2000, str. 144; SIMONI 1981, str. 56.

³³ VINSKI 1958, str. 27; TOMIČIĆ 2000, str. 146.

³⁴ IVANIČEK 1949, str. 143; VINSKI 1958, str. 26, 27, tab. XIII.

³⁵ VINSKI 1958, str. 26, tab. XII.

³⁶ VINSKI 1958, str. 27.

³⁷ VINSKI 1967, str. 23-51; BELOŠEVIĆ 1965, str. 145-147; VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994, str. 229-230.

Sirakuza, Korint, Sucidava, Balgota.³⁷ Nalazi zvjezdolikih naušnica izrađenih tehnikom filigrana i granulacije, koje su uzor i za lijevane primjerke,³⁸ koncentrirani su u okolici Solina, Nina i Knina.³⁹ Posebice se ističe luksuzni zlatni nakit iz Golubića kod Knina. Komplet se sastoji od dvaju parova zvjezdolikih naušnica u tehnici filigrana, granulacije i na proboj, ogrlice od prošupljenih perli s lunulastim privjescima i prstenom.⁴⁰ Bogata kolekcija zlatnoga i srebrnoga nakita pronađena je u jednom grobu kod crkve Sv. Asela u Ninu s dvadesetak priloga, od kojih izdvajamo dva para zvjezdolikih naušnica različitih inačica, par zlatnih naušnica s košarastim privjescima i jednu s lunulastim privjeskom, sve izrađene tehnikom filigrana i granulacije, te par srebrnih torquesa s ukrasom ukucanih kružića i koncentričnih krugova s točkicom.⁴¹ Filigranom i granulacijom izrađene su i pretežito zlatne naušnice sa srololikim privjescima u različitim formama, a od lokalnih tipova izdvajamo lijevane naušnice s trima kružnim petljama, bužetsko-brkačkoga tipa iz Istre.⁴²

Komanskoj kulturi autohtonoga stanovništva 7. i 8. st. pripadaju nalazi perforiranih pojasnih privjesaka s nekoliko lokaliteta.⁴³ Prihvatanje kasnoantičke tradicije ogleđa se i u zanatskim proizvodima (od 7. do 9. st.), kao što su bojne sjekire različitih oblika (s čekićastim produžetkom i različito oblikovanim tuljcem za nasad).⁴⁴

Za razumijevanje izgleda ranoslavenskih naselja značajno je otkriće nastamba na ruševinama dviju carskih vila i u njihovoj blizini, u Žabljaku i Mušićima uz rijeku Drinu, u susjednoj Bosni i Hercegovini. Otkrivena su dva tipa nastamba, unutar vile rustike kuće ovalna oblika, sa zidovima od pruća oblijepljenim lijepom i izvan ruševina ukopane zemunice ovalna oblika bez kolja, pokrivene prućem u obliku krova. U nastambama je pronađena gruba keramika praškoga tipa, urešena jednostrukim ili paralelnim valovitim linijama, slična keramici 7. st. u Rumunjskoj, Bugarskoj, Češkoj, Mađarskoj i Germaniji uz rijeku Elbu.⁴⁵ Ranoslavenske poluzemunice s keramikom praškoga tipa

³⁸ MILOŠEVIĆ 1991, str. 313-320.

³⁹ PETRINEC 2002, str. 214.

⁴⁰ Nakit se različito datira, od 1. pol. 7. st. do prve trećine 8. st. KARAMAN 1940a, str. 22; VINSKI 1952, str. 32, 40; PETRINEC 2002, str. 211-214; GUNJAČA 1995, str. 162; JURIC 1987, str. 259, 263, 264.

⁴¹ Nalaz se datira u 6./7. st. KOLEGA 2000, str. 62, 63; KOLEGA 1996, str. 47.

⁴² MARUŠIĆ 1987, str. 93, 95, 97; JURIC 1987, str. 253, 254.

⁴³ MILOŠEVIĆ 1989, str. 347.

⁴⁴ MILOŠEVIĆ 1987, str. 107-128; SIMONI 1982, str. 255-257.

⁴⁵ ČREMOŠNIK 1970, str. 53, 58.

⁴⁶ TOMIČIĆ 2000, str. 144; ČREMOŠNIK 1977, str. 7, 300-302.

otkrivene su još u Batkovićima (Jazbine).⁴⁶

Ranom horizontu 7. st., možemo pripisati groblja sa spaljenim pokojnicima, sahranjenima u keramičkim urnama trbušasto-kružna oblika, od slabo pročišćene gline pomiješane s pijeskom i kalcitom, radene ručno na primitivnu lončarskome kolu s ukrasom vodoravnih brazda i valovnica. Takve urne pronađene su na tlu Donje Panonije u Vinkovcima, a u Dalmaciji u djelomice uništenoj nekropoli Maklinovo brdo u Kašiću kod Zadra,⁴⁷ u Dubravicama kod Skradina, gdje je pronađena urna pokrivena kamenom pločom,⁴⁸ kod Sv. Lovre u Donjem polju kod Šibenika, a tragovi paljevinskih grobova utvrđeni su još u Biskupiji kod Knina,⁴⁹ u Glavicama kod Sinja⁵⁰ i djelomice spaljeni kostur iz Velog Mluna u Istri.⁵¹

U dodiru i postupnome suživotu s romaniziranim starosjedilačkim stanovništvom mijenja se i pogrebni obred, pa incineraciju zamjenjuje inhumacija u grobljima na redove.

Nakon bizantsko-ostrogotskih ratova, kratkotrajna procvata i izgradnje u Justinijanovu dobu, zavladao je opće siromaštvo i depopulacija, a kako ni jedno zlo ne dolazi samo, pojavile su se prirodne katastrofe i kuga, koja nije mimoišla ni Dalmaciju.⁵² Još i prije avaroslavenskih osvajačkih pohoda, gradovi se ruraliziraju i postupno razgrađuju gubeći svoje negdašnje funkcije. Taj proces najbolje ilustrira primjer Narone, gdje u 6. st. na samome forumu, unutar Augusteuma⁵³ i užeg gradskog areala⁵⁴ nastaju groblja. Gradovi živih pretvaraju se u gradove mrtvih, a močvare osvajaju nekad kultivirani krajobraz izvan zidina Narone, Salone, Aenone.⁵⁵

Život se u gradovima, ipak, nastavlja i traje duže negoli se prije mislilo. U prvoj polovini 7. st., još djeluje jedna klesarska radionica u Saloni, Bijaćima kod Trogira i u zaleđu. Klešu se rustični reljefi s vegetabilnim motivima lozica i spiralnim motivima u više vrpce, koji anticipiraju budući razvoj pleterne plastike.⁵⁶ Uočene su i neke rudimentarne pregradnje i popravci unutar suženih prostora velikih starokršćanskih bazilika u Saloni, koje se očito više nisu mogle

⁴⁷ BELOŠEVIĆ 1976, str. 299; BELOŠEVIĆ 2002, str. 76, 77. Urne su analogne onima iz Devinske Nove Vesi kod Bratislave.

⁴⁸ GUNJAČA 1995, str. 160.

⁴⁹ BELOŠEVIĆ 2002, str. 77, 78.

⁵⁰ PETRINEC 2002, str. 206.

⁵¹ MARUŠIĆ 1967, str. 336.

⁵² GOLDSTEIN 1992, str. 63; RAPANIĆ 2000, str. 40.

⁵³ MARIN 1997, str. 99, 101, 102, 115.

⁵⁴ BULJEVIĆ 1997-1998, str. 201-262.

⁵⁵ BABIĆ 1996, str. 30.

⁵⁶ BURIĆ 1993, str. 177-197; GUNJAČA 1992, str. 193-206; RAPANIĆ 1987, str. 85, 88.

⁵⁷ NIKOLAJEVIĆ 1979, str. 160-169.

održavati u negdašnjim razmjerima.⁵⁷

Posljednji datirani novac u Saloni potječe iz ostave bizantskoga novca, s zastupljenim carevima od Justinijana I. (527.-565.) do Heraklija sa sinom Heraklijem Konstantinom, kovan 630./31. godine.⁵⁸ U Naroni, ostava zlatnog blaga Urbica sadrži, uz luksuzno trodjelno kasnoantičko prstenje, bizantske solide od Justinijana I. do tremisisa Mauricija Tiberija (582.-602.).⁵⁹

Novijim istraživanjima i u Naroni je uočena građevinska djelatnost početkom 7. st., kada se gradi bazilika u Erešovim barama.⁶⁰

Konačno napuštanje Salone dogodilo se prestankom crkvenog života, translacijom relikvija svetaca zaštitnika sv. Dujma i sv. Staša, dio se prenosi u Split, a dio po opatu Martinu u Rim.⁶¹

Starosjedioci traže utočište na otocima⁶² ili utvrđenim mjestima koja je lakše braniti.⁶³ Dio stanovništva Salone sklonio se u sigurnost obližnje Dioklecijanove palače,⁶⁴ a Epidaura u Raguzij, u zaštitu kastruma na stijeni.⁶⁵

Novopridošli etnik trajno se naseljava u zaleđu gradova, u pagusima i vicusima i nakon početnog neprijateljstva uskoro počinje mirniji suživot s romanskim stanovništvom. Spomenuta zbivanja moguće je vremenski odrediti, iščitavajući rijetke vijesti o Dalmaciji, u zadnje godine Heraklijeve (610.-641.) vladavine.

Da se prilike smiruju i odnosi normaliziraju, zaključujemo iz vijesti o misiji opata Martina, koji 641. nesmetano putuje skupljajući relikvije istarskih i dalmatinskih mučenika i otkupljujući zarobljenike.⁶⁶ Splici su dobili iz Carigrada *sveti reskript gospode vladara*⁶⁷ kojim se dopušta naseljavanje palače i uređuju odnosi sa susjedima. Slaveni, kao federati, uz pomoć bizantske flote

⁵⁸ MAROVIĆ 1984, str. 298.

⁵⁹ MAROVIĆ 1988, str. 298.

⁶⁰ MARIN 2002, str. 39-42.

⁶¹ NIKOLAJEVIĆ 1979. Jedine vijesti o padu Salone donose Konstantin Porfirogenet, polovinom 10. st. i splitski kroničar Toma Arhidakon u 13. stoljeću. Porfirogenet kao uzrok pada Salone navodi lukavstvo osvajača, a Toma nemoral građana, što su učestale literarne konstrukcije. Moguće je da je tada prenesen i *Evangeliarum Spalatense* iz Salone u Split. POPOVIĆ 1990, str. 231, 243; KATIČIĆ 1992, str. 161.

⁶² Ostava iz Nerežišća na Braču sadrži bizantski novac od 613. do 668. godine. MAROVIĆ 1984, str. 302.

⁶³ RAČKI 1894, c. VIII, IX, str. 28-31.

⁶⁴ RAČKI 1894, c. X, str. 31-33.

⁶⁵ RAČKI 1894, c. VIII, str. 30; DAI., c. 29, 217-236; MOŠIN 1950, c. 26., str. 70-71; RAPANIĆ 1988, str. 39-47; KATIČIĆ 1990, str. 5-36.

⁶⁶ LIBER PONTIFICALIS, str. 330.

⁶⁷ Najvjerojatnije u vrijeme suvladarstva Konstantina III. i Herakleona 641. godine. RAČKI 1894, c. X, str. 32, 33.

⁶⁸ PAVAO ĐAKON IV.28.; RAČKI, Doc. 1877, str. 276; BUDAK 1994, str. 83; BUDAK 1996, str. 128, 129; GOLDSTEIN 1995, str. 129, 130.

prelaze Jadran i napadaju Sipont 642.⁶⁸ Dalmatinski gradovi: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Rab, Cres i Osor,⁶⁹ važni bizantskoj talasokraciji na plovnome putu bili su pošteđeni razaranja, što upućuje na ugovorne odnose Bizanta i Slavena-Hrvata. Heraklije šalje Hrvatima⁷⁰ i prve misionare iz Rima, a s Papom sklapaju ugovor o nenapadanju susjeda (bizantskih gradova), osim ako sami budu ugroženi.⁷¹ Iz poslanice pape Agatona (678.-681.) upućene caru Konstantinu Pogonatu, prigodom VI. ekumenskog koncila u Rimu 680., doznajemo o ranom misionarskom djelovanju među Slavenima, najvjerojatnije Hrvatima.⁷²

O obnovi crkvenoga života i misijama među novopridošli narod govori i priča o Ivanu Ravenjaninu, koji obnavlja crkve, zaređuje i šalje svećenike, a carev mauzolej u Splitu preuređuje u prvostolnicu i posvećuje je Blaženoj Djevici Mariji.⁷³ Ranokršćanske crkve u dalmatinskim gradovima i u zaleđu, iako zapuštene, u stalnoj su funkciji.⁷⁴ Iz jedne bilješke doznajemo o obnovi crkve Sv. Marije na trgu u Trogiru, koju poduzima unuk Velikoga Severa, u vrijeme cara Teodozija (715.-717.).⁷⁵

Gradovi na istočnoj obali Jadrana, pod nominalnom vlašću dalekoga bizantskoga cara, prepušteni su sami sebi tijekom 7. i 8. st., zbog nezainteresiranosti i neaktivnosti Bizanta okrenutog akcijama na Istoku.⁷⁶ Upitno je koliki je utjecaj imao Ravenski egzarhat do pada 751. godine na dalmatinske gradove⁷⁷ i jesu li bili podvrgnuti carigradskom patrijarhu, nakon dekreta Leona

⁶⁹ DAI., c. 29., 49-53.

⁷⁰ DAI., c. 31., 21-25.

⁷¹ KATIČIĆ 1993a, str. 13-24. Možda je zakletva dana papi Ivanu IV Dalmatincu (640.-642.). BUDAK 1994, str. 85.

⁷² SAKAČ 1931, str. 4. Pokrštenje Hrvata bio je dugotrajan i postupan proces, vjerovjesnici dolaze iz više središta, iz Rima i dalmatinskih gradova, a masovnije pokrštenje nastupa dolaskom franačkih misionara početkom 9. st., dok je neretvanska oblast, Paganija, pokrštena tek jačim bizantskim angažmanom, u vrijeme Bazilija I. (867.-886.).

⁷³ RAČKI 1894, c. XI., str. 33, 34. Južni portal katedrale Marasović datira u 7./8. st. MARASOVIĆ 1992, str. 165.

⁷⁴ Otkriva se sve veći broj ranokršćanskih crkava čiji kontinuitet pratimo u ranom srednjem vijeku, primjerice crkva Sv. Bartula u Galovcu, Sv. Martin u Pridrazi, ninska katedrala Sv. Asela, crkve u Žažviću, Rižinicama. VEŽIĆ 1996, str. 91-94. U Dioklecijanovoj palači u Splitu neki se prostori adaptiraju u ranome srednjem vijeku (2. pol. 7. st.) za sakralne namjene. BUŽANČIĆ 2003, str. 195-203.

⁷⁵ IVANIŠEVIĆ 1980, str. 968, 969; KATIČIĆ 1987, str. 31, 32.

⁷⁶ Vjerojatno se održavaju neki od brojnih kastruma na plovnome putu, podignuti još u Justinianovo doba. GOLDSTEIN 1995, str. 67, 68.

⁷⁷ Jedino svjedočanstvo je nalaz olovnog pečata ravenškoga egzarha Pavla (723.-726.) pronađenoga u Solinu, sada izgubljena. NIKOLAJEVIĆ 1961, str. 61, 66.

⁷⁸ Dalmatinski gradovi su bili pod jurisdikcijom papa, osim u razdoblju od Ahenskog mira

III. Isaurijca 732. godine o izuzimanju Ilirika Papinoj jurisdikciji.⁷⁸

Život se na obali i u zaleđu intenzivira od druge polovine 8. stoljeća, što nam ukazuju brojniji arheološki ostaci uočeni na grobljima, naročito u sjevernoj Dalmaciji, između rijeka Zrmanje, Krke i gornjeg toka Cetine, kao i obnovljena djelatnost klesarskih radionica u gradovima, gdje se crkve opremaju kamenim namještajem u novome ranosrednjovjekovnome duhu, pod jakim utjecajem ranokršćanske tradicije.

Prijelazno razdoblje u formiranju pleterne plastike u drugoj polovini 8. st., dobro dokumentiraju gradovi u Istri, od Poreča,⁷⁹ Pule, Novigrada⁸⁰ do dalmatinskih gradova na obali, s osobito jakim središtima u Zadru⁸¹ i Splitu.⁸² Stilskim karakteristikama posebice se ističe klesarska radionica koja izrađuje kameni namještaj za splitsku katedralu. Većina pluteja izrađena je reuporabom antičkoga prokoneškoga mramora, razasuta po Palači. Zaštitni znak te radionice je motiv koso prekrštenih ljiljana, sa spojenim laticama koje tvore četiri srcolike plohe, raspoređenih unutar kvadratnih polja koja se ponavljaju. Vegetabilni motiv strogo je podređen geometrijskoj kompoziciji, po uzoru na ranokršćanske pluteje s križevima i krizmonima druge polovine 6. st. iz Salone,⁸³ a kao već potpuno doradani motiv, nalazimo ga na nekim impostima iz ranokršćanske bazilike u Šupljoj crkvi u Saloni.⁸⁴ Motivom prekrštenih ljiljana urešeni su sarkofazi nadbiskupa Ivana, priora Petra i fragment trećega sarkofaga iz Splita.⁸⁵ Najviše pozornosti privukao je sarkofag nadbiskupa Ivana, koji se pripisuje prvome splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu, obnovitelju crkvenog života u Splitu.⁸⁶ Na gornjem rubu sarkofaga teče natpis: *Hic requiescet fragelis ei inutelis Iohannis peccator harchiepiscopus*. Oba sarkofaga antičkoga su podrijetla i bili su

812. do 827. godine i od doba Bazilija I. (867.-886.) do osnutka Splitske nadbiskupije 925. godine. BUDAK 1996, str. 130; NOVAK 1923, str. 43, 72; MANOJLOVIĆ 1902, str. 2, 3; DABINOVIĆ 1930, str. 237.

⁷⁹ IVANČEVIĆ-KALMEN 1954.

⁸⁰ MARUŠIĆ 1994-1995.

⁸¹ PETRICIOLI 1959.

⁸² KARAMAN 1940b, str. 419-436; KARAMAN 1941-42, str. 73-113; RAPANIĆ 1987, str. 120-122; FLÈCHE-MOURGUES, CHEVALIER, PITEŠA 1993, str. 210, 211, 216-218.

⁸³ NIKOLAJEVIĆ 1968, str. 15-27; RAPANIĆ 1987, str. 99-114.

⁸⁴ GUNJAČA 1992, str. 202-205.

⁸⁵ KARAMAN 1924-27, str. 43-59; RAPANIĆ 1982, str. 233-258; JAKŠIĆ 1968-1969, str. 181-191.

⁸⁶ BULIĆ-BERVALDI 1912, str. 108-124. Sarkofag stilski pripada u drugu polovnu 8. st., pa se sada povezuje uz osobu nadbiskupa Ivana (Ivan Solinski), koji se kao sudionik, zajedno s biskupima Ursom rapskim i Lovrijencem osorskim, spominje u aktima II. ekumenskog koncila u Niceji 787. godine. GUNJAČA 1979, str. 205-219; KATIČIĆ 1993b, str. 27, 28, bilj. 12.

preklesani, dobivši novi ures i natpise u drugoj polovini 8. stoljeća.

Početak 9. st. omiljeni motiv na plutejima splitske radionice su elegantni latinski križevi, izrađeni u ranokršćanskoj maniri, unutar arkada sa stupovima i palmetama ispod horizontalnih hasti križa. Arkade sa stupovima ispunjene su gustom troprutom pletenicom, a pilastri učvorenim kružnicama, u posve novom duhu pleterne ornamentike. I taj motiv, sada geometrijski razrađen, vuče podrijetlo od rustično klesanih reljefa na izmaku antike, polovinom 7. st., kakve nalazimo u obližnjim Bijaćima kod Trogira.⁸⁷ Rajski motiv palmeta pod križevima, u različitim formama raširen je diljem cijele dalmatinske obale početkom 9. st.,⁸⁸ a ostaje popularan i tijekom 10. st., kako vidimo na sarkofagu splitskoga nadbiskupa Ivana, sina Tordakatova, u čije je doba na Saborima 925. i 928., Split izborio metropolitansko pravo na cijelu Dalmaciju i Hrvatsku.⁸⁹

Za razliku od splitskih, klasično koncipiranih sarkofaga, na malom sarkofagu iz Zadra u kompoziciji prevladava *horror vacui*, sve obrađene površine gusto su ispunjene križevima i nabujalim vegetabilnim oblicima.⁹⁰ Istom vremenu druge polovine 8. st., pripadaju ulomci zaobljena prsobrana ambona iz zadarske katedrale, na kojemu su uočene slične stilske karakteristike kao na Sigvaldovoj ploči iz Cividalea (762.-776.), što se osobito vidi u tretmanu lika letećega vola s knjigom, simbolu evanđeliste Luke.⁹¹ Nesimetrična kompozicija i *horror vacui* prisutni su i na pluteju iz Valbandona kod Pule, urešena križevima, paunovima i malim vegetabilnim i zoomorfnim detaljima, u maniri naivne lokalne umjetnosti.⁹² Klesarska, pak, radionica iz Cividalea izrađuje, po narudžbi biskupa Mauricija,⁹³ šesterostran ciborij za krstionicu novigradske katedrale. Motivima i stilom izradbe novigradski se ciborij vezuje uz Kalikstov ciborij u Akvileji (737.-756.), te skulpturu iz crkve Santa Maria in Valle u Cividaleu, i predstavlja zakašnjeli odraz liutprandske renesanse, u posljednjim desetljećima 8. st.⁹⁴

Prijelazom na sahranjivanje pokojnika uočavamo pojavu različitih tipova grobova, od onih u običnoj zemljanoj grobnoj jami, u drvenom sanduku i različite oblike sa grobnom konstrukcijom, omeđene nepravilnim kamenjem i pokrivene kamenim pločama, većinom orijentirane istok-zapad. Starohrvatska

⁸⁷ BURIC 1993, str. 184-188; BURIC 1982, str. 127-160.

⁸⁸ UJČIĆ 1992, str. 273-287.

⁸⁹ GABRIČEVIĆ 1960, str. 87-103.

⁹⁰ PETRICIOLI 1959, str. 188-192; JAKŠIĆ 2000b, str. 151-153.

⁹¹ PETRICIOLI 1996, str. 213.

⁹² JUROŠ-MONFARDIN 1996, str. 105-111.

⁹³ Osim na natpisu s luka ciborija, za biskupa Mauricija znamo iz pisma pape Hadrijana upućenoga Karlu Velikome, 776-780. JURKOVIĆ 2000b, str. 52-55.

⁹⁴ JURKOVIĆ 1997, str. 269, 270; MARUŠIĆ 1995, str. 331-333.

grobља možemo podijeliti na ona izrazito poganskih karakteristika, tijekom 8. i početkom 9. stoljeća, s raznovrsnim grobnim priložima, ujednačenih obilježja i grobља kršćanskoga horizonta od 9. stoljeća, sa crkvenim objektom ili bez njega i bez grobnih priloga, samo s osobnim nakitom, od kojega su najkarakterističnije jednojagodne naušnice i sljepoočničarke. Od polovine 9. st. grobља su raspoređena oko crkvenih objekata, s dugim kontinuitetom pokapanja do u kasni srednji vijek.⁹⁵

Najveća koncentracija grobља na redove ranoga horizonta otkrivena je na matičnome prostoru Hrvatske kneževine, omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom, s najvećom gustoćom u okolici Nina,⁹⁶ plodnih Ravnih kotara⁹⁷ i srednjoj Dalmaciji u blizini Knina i Drniša. Na prostoru između Trogira i Splita većinom su raspoređena grobља kršćanskoga horizonta, od 9. stoljeća nadalje.⁹⁸

U grobljima poganskoga horizonta stavljali su se različiti prilozi kao što su: željezna kresiva s komadićima kremena, željezni bojni noževi, vrhovi strjelica oblika lastavičjeg repa, vrbina lista i trobridne, sjekire, srpovi, britve, sačuvani su okovi drvenih vjedrica, glineni pršljenovi, koštani češljevi i iglenici, recipijenti za sol od jelenjih parožaka s graviranim geometrijskim i simboličkim prikazima miješanih šamanističko-kršćanskih obilježja. Obično su se do nogu pokojnika prilagale keramičke posude s hranom za popudbinu, a nad grobom se odvijala gozba, pa su se u grob prilagale razbijene keramičke posude, stavljali su se ulomci rimskog stakla i metala, puževe kućice i jajčane ljuske, a primijećeno je i paljenje vatre nad grobom.

Neki poganski običaji održali su se i nakon pokrštenja, kao običaj stavljanja novca kao obola u usta pokojnika. Od nakita zastupljeno je prstenje, ogrlice od raznobojnih staklenih perli, srebrni torkvesi, obične karičice i luksuzne grozdolike naušnice izradene tehnikom filigrana i granulacije, koje su bizantski import, te lijevane koje mogu biti proizvod domaćih radionica.

Posebice se ističe luksuzni zlatni nakit bizantske provenijencije, izrađen tehnikom filigrana i granulacije iz Trilja, datiran krajem 8. i početkom 9.

⁹⁵ KARAMAN 1940, str. 24-34; JELOVINA 1976, str. 67-77; BELOŠEVIĆ 1980, str. 67-80.

⁹⁶ Humak Materiza, Ždrijac s 337 istraženih grobova. BELOŠEVIĆ 2002, str. 80; BELOŠEVIĆ 1980, Tabla c.

⁹⁷ Oko sela Kašića, Smilčića, Biljana Donjih.

⁹⁸ Mravinci-Glavičine, Majdan, Sv. Marta, Gajine, Putalj.

⁹⁹ Nakit čine tri para grozdolikih naušnica različitih veličina, dva granulirana gumba, ogrlica s granuliranim perlama od zlatnog lima, prsten, i zlatni solid Konstantina V. Kopronima. Druga dva para srebrnih grozdolikih naušnica pronađenih u Ninu (Ždrijac) datirani su srebrnim denarom Lotara I. (840.-855.). Ta dva nalaza dobro ilustriraju kronološki raspon uporabe grozdolikih naušnica, od zadnje trećine 8. st. do polovine 9. stoljeća. JURIC 1987, 259, tab. IV, 263, 264; BELOŠEVIĆ 1983-1984, karta rasprostranjenosti str. 60, tab. 8; PETRINEC 2002, str. 216; JARAK 2002, str. 252; BELOŠEVIĆ 1980, Tab. XXXVII 1-9.

stoljeća.⁹⁹

Bizantsko zlatarstvo bilo je uzor za nakit tipičan za starohrvatsko doba, od 9. stoljeća nadalje, izrađivan u domaćim zlatarskim radionicama.

Sa zapada se u posljednjim desetljećima 8. stoljeća pojavljuje nova, jaka franačka sila Karla Velikoga, pa nastaju i novi politički odnosi. Izdvajaju se različite regije sa svojim specifičnostima i različitim sudbinama.

U Istri se nakon prve slavenske kolonizacije¹⁰⁰ konsolidira bizantska vlast do 770. godine, kada je kratkotrajno osvajaju Langobardi, uključivši je u furlanski dukat.¹⁰¹ Karolinzi osvajaju langobardsko kraljevstvo u sjevernoj Italiji 774. godine, a Istra je pala pod franačku vlast 788. godine. Od tada je Istra integralni dio franačkoga carstva u kojoj neće doći do stvaranja slavenske državne organizacije. Nakon franačkoga osvajanja, uslijedila je hrvatska kolonizacija Istre, najvjerojatnije s vinodolskoga prostora Hrvatskoga primorja.¹⁰²

Nezadovoljstvo starosjedilačkoga stanovništva novom, franačkom upravom na čelu s duksom Ivanom, njihovom politikom naseljavanja opustjelih krajeva hrvatskim stanovništvom, izbilo je 804. godine na Rižanskom placitu (Saboru).

Najvažniji rat, u kojemu je priskrbio najviše blaga, pokrenuo je Karlo Veliki protiv avarske države u Panoniji (791.-803.). Slavenski narod, nastanjen na rubu avarskoga kaganata, koji se i prije želio osloboditi avarskoga vrhovništva, u ratu se priključio franačkoj strani. Prekretnica u ratu bio je pohod 796., u kojemu je uništen avarski Ring između Dunava i Tise, a među najzaslužnijima za taj pothvat ističe se donjopanonski vazalni knez, Slaven Vojnomir, koji je predvodio vojsku furlanskoga vojvode Erika. Opustjele krajeve Panonije naseljavaju nove mase slavenskoga pučanstva, a svoje saveznike Franci nagrađuju darovima i oružjem. Da je bilo i sporadičnog otpora franačkim osvajanjima svjedoči pogibija markgrofa Erika 799. u Liburniji, kod Tarsatike.¹⁰³

Svakako, do godine 803. cijeli prostor negdašnje Liburnije i Dalmacije, osim gradova na obali, priznaje franačku vrhovnu vlast. Kada su se franačkoj vlasti htjeli pokoriti i bizantski gradovi na obali, odlaskom zadarskog duxa Pavla i biskupa Donata 805. na pregovore u Diedenhofen, 806. je uslijedila

¹⁰⁰ Groblje Mejice kod Buzeta i brežuljak Sv. Foška nedaleko Žminja ukazuju na suživot romanskoga i slavenskoga stanovništva. MARUŠIĆ 1987b, str. 93.

¹⁰¹ MARUŠIĆ 1960, str. 22.

¹⁰² Dug kontinuitet, od sredine 8. do 10. st., i miješanje različitih utjecaja karolinškoga, dalmatinsko-hrvatskoga, karantansko-kotlaskoga i bjelobrdskoga kulturnoga kruga, očituje se na groblju Stranče-Gorica kod Novog Vinodolskog, dok groblje u Žminju nastaje od polovine 9. st. CETINIĆ 1998, str. 9, 101; MARUŠIĆ 1987a, str. 5, 101.

¹⁰³ EINHARD, c. XIII., str. 72, 73.

najveća ofenziva bizantske flote na Jadran, nakon Justinijanovih ratova. Kako je bizantska flota dominirala morem, a franačka vojska kopnom, sklopljen je 812. mir u Aachenu, kojim su podijeljene interesne sfere između Bizanta i Franaka. Pod bizantskom vlašću ostaje Venecija, gradovi na istočnoj obali Jadrana i otoci, a Francima je pripala već osvojena Istra i cijeli prostor Hrvatske kneževine od rijeke Raše do Cetine.¹⁰⁴ Bizant organizira svoje posjede na istočnoj obali Jadrana u arhontiju Dalmaciju sa sjedištem u Zadru.

Hrvati su do franačkih osvajanja živjeli u decentraliziranu društvu, raštrkani po rodovima i plemenima, s odličnijim starješinama, županima, na čelu. U novonastalim odnosima i oni se sada povezuju u čvršću državnu organizaciju, kneževinu, s izabranim knezom, županima i ratničkom elitom na čelu.

Tako nastaju dva politička i crkvena entiteta, Hrvatska kneževina podređena Francima i akvilejskom patrijarhu i arhontija Dalmacija podložna Bizantu i carigradskom patrijarhu.

Vjerojatno u ovome periodu dolazi do diferenciranja različitih Sklavinija, spomenutih kod Porfirogeneta (DAI., c. 30.). Najznačajnija i najveća, Hrvatska, prostirala se od granica Istre, na rijeci Raši i gradu Labinu do rijeke Cetine, na istoku do rijeke Vrbasa i donje Bosne te na sjeveru do rijeke Drave i štajersko-kranjskoga pograničnoga gorja.¹⁰⁵ Hrvatska kneževina je podijeljena na jedanaest teritorijalno upravnih jedinica, županija: Livno, Cetina, Imotski, Pliva, Pset, Primorje, Bribir, Nona, Knin, Sidraga i Nin i tri planinske oblasti Gacku, Liku i Krbavu, kojima upravlja ban.¹⁰⁶ Jugoistočno su se prostirale druge Sklavinije: Neretvanska oblast-Paganija s otocima Bračom, Hvarom, Mljetom i Lastovom, Zahumlje, Travunija, Duklja i Raška (Srbija).

Dragocjene vijesti zabilježene su u Franačkim analima o pobuni donjopanonskoga kneza Ljudevita (*dux Panoniae inferioris*) protiv nasilja grofa Furlanske marke Kadaloha. U ratu koji je trajao od 818. do sloma 822. godine, kao vazal na franačkoj strani spominje se knez Borna, najprije kao *dux Guduscanorum*, vladar Gačana, potom kao *dux Dalmatiae* i kao *dux Dalmatiae atque Liburniae*.

Podjelom franačkog carstva u Verdunu 843. dalmatinska Hrvatska je pripala Italiji, a Slavonija Ludoviku Njemačkom.¹⁰⁷ Hrvatski vladari postaju sve neovisniji od franačkoga vrhovništva. Hrvatsko ime, kao posebna oznaka etnika, prvi put se izdvaja iz općega slavenskoga korpusa u ispravi iz 852.

¹⁰⁴ BUDAK 2001, str. 88-94; GOLDSTEIN 1995, str. 144-150; ANČIĆ 2000, str. 80, 81.

¹⁰⁵ ŠIŠIĆ 1925, str. 41.

¹⁰⁶ SMILJANČIĆ 1995, str. 178-190.

¹⁰⁷ BUDAK 2001, str. 120.

godine, u kojoj se Trpimir naziva *dux Chroatorum*. Iako je isprava datirana vladavinom kralja Lotara, Trpimir za sebe kaže da je milošću Božjom, *iuvanus munere divino*, vladar Hrvata, što ukazuje na veliki stupanj neovisnosti.¹⁰⁸ Saksonac Gottschalk, koji je boravio na dvoru kneza Trpimira između 846. i 848., naziva ga kraljem, *Tripimirus, rex Sclauorum*.¹⁰⁹ Na kamenim, epigrafskim spomenicima, ime hrvatskog etnika prvi put je uklesano na arhitravu i luku zabata oltarne pregrade iz Šopota kod Benkovca, uz ime kneza Branimira (879.-892.), *Branimero com(es) dux Cruatorum*.¹¹⁰

Dolaskom Franaka uslijedilo je masovno pokrštenje Hrvata, najprije elitnijega društvenoga sloja, a potom i širih narodnih masa. Misionari dolaze iz akvilejske patrijaršije sa sjedištem u Cividaleu, političkom središtu Furlanije.¹¹¹ Karlo Veliki je 811. rijekom Dravom razganičio jurisdikcije salzburškoga nadbiskupa, kojemu su pripali krajevi sjeverno, i akvilejskoga patrijarha, koji je dobio krajeve južno od Drave.¹¹²

U pisanim vrelima spominje se sv. Urso, odgojen na dvoru Karla Velikoga, koji propovijeda u Dalmaciji 788.-799. godine¹¹³ i čudotvorac Martin, koji obraća narod.¹¹⁴ Najznačajnija su, ipak, prvorazredna svjedočanstva, imena svećenika i opata uklesana na kamenim epigrafskim spomenicima. Đakon, kasnije prezbiter Gumpertus, na kraljevskom dobru u Bijacima gradi crkvu Sv. Marte u prvoj polovini 9. st., a opat benediktinskoga samostana Sv. Ambroza u Ninu Teudebert, u vrijeme kneza Branimira (879.-892.) podiže crkvu Sv. Mihovila na ostacima augusteuma.¹¹⁵

Titulari crkava kao što su Asel, Krizogon (Krševan), Ambrozije, Hermagora, Marta, Martin, Marcela, Arontije, potječu iz franačkoga kulturnoga kruga.¹¹⁶ Misionari donose zapadnu, ambrozijansku liturgiju, uvjetujući programe izgradnje i dispoziciju prostora u novoizgrađenim crkvama. Sačuvao se i poneki dragocjen relikvijar, kao onaj sv. Asela iz Nina, s iskucanim likovima Krista Pantokratora i ninske trijade: sv. Ambroza, sv. Marcele i sv. Anselma, unutar trostrukih arkada.¹¹⁷ Relikvijar potječe iz neke sjevernoitalske radionice

¹⁰⁸ RAČKI 1877, Doc. str. 3-6; STIPIŠIĆ-ŠAMŠALOVIĆ 1967, CD. I., str. 4.

¹⁰⁹ IVANIŠEVIĆ 1992, str. 46.

¹¹⁰ DELONGA 1996, str. 176.

¹¹¹ PEROJEVIĆ 1922, str. 4.

¹¹² BUDAK 1996, str. 130.

¹¹³ NOVAK 1923, str. 54; ŠIŠIĆ 1925, str. 308, bilj. 21, 309.

¹¹⁴ DAL., c. 31, 42-54.

¹¹⁵ DELONGA 1996, Gumpert, str. 50-52, Teudebert, str. 218, 219.

¹¹⁶ PEROJEVIĆ 1922, str. 4., bilj. 3.

¹¹⁷ MILOŠEVIĆ 2000b, str. 288, 289.

¹¹⁸ Sjevernoitalskoga podrijetla je i mali relikvijar iz Lopuda datiran u 2. polovinu 8. st.,

s početka 9. st., a imena svetaca upućuju na milanski krug.¹¹⁸

Sjedište za misionarsku djelatnost, a ujedno i jedan od izlaza na more, bio je Nin.

U živoj diplomatskoj aktivnosti, početkom 9. st., zadarski biskup Donat je balansirao između Franaka i Bizanta. Sa Zapada, iz akvilejskoga kulturnoga kruga Zadrani dobivaju moći sv. Krševana, a iz Carigrada biskup Donat je donio oko 808. relikvije sv. Anastazije, za koje je dao izraditi mali kameni sarkofag s posvetnim natpisom.¹¹⁹ Tako se i u jedinstvenoj monumentalnoj rotondi Sv. Trojstva (DAI. 29., 281-284.), kasnije Sv. Donata, rezidencijskoj kapeli zadarskih biskupa, zrcale utjecaji istoka i zapada.

Izgradnja je započeta u drugoj polovini 8. st., ispočetka je bila zamišljena kao slobodno stojeća rotonda, kružna tlocrta s trima radijalno postavljenim potkovastim apsidama na istočnoj strani i unutrašnjim prstenom od osam monolitnih antičkih stupova, povezanih lukovima koji nose središnji cilindrični tambur ili kupolu. Kružni plašt izvana je raščlanjen lezenama, a unutrašnjost nizom polukružnih niša. Poviše kalota apsida nalazio se vijenac krova, kojega je nadvisivao cilindrični tambur. Glavna vrata na zapadnoj strani nalazila su se u osi središnje apsida, a sa strana su bila dvojna pobočna vrata. Tijekom radova, početkom 9. st., došlo je do promjene izvornoga projekta hrama. Osnovna prostorna koncepcija ostala je ista, samo građevina sada dobiva galeriju, polukružni dvoetažni narteks na zapadnoj strani, oblo stubište do kata galerije i veliku dogradnju s južne strane, koje kontraforama pridržavaju crkvu izvana. U unutrašnjem prstenu, šest monolitnih stupova zamijenjeno je masivnim zidanim pilonima, a dva su stupa prema središnjoj apsidi ostala, prozračno raščlanjujući prstenast volumen središnjeg tambura (tribelon). Cilindrični tambur koji završava čunjastim drvenim krovom, uzdiže se nad kružnom galerijom na katu, raščlanjenom lučnim otvorima koji prate raspored lukova nad pilonima i stupovima u prizemlju. Prizemni prstenast ophod presvođen je oblim svodom, apsida kalotama, a kružna galerija je pokrivena drvenim krovom.

Za gradnju crkve upotrijebljeno je dosta antičkih spolija, monumentalnih blokova s antičkih ruševina, a uzidani su i predromanički fragmenti iz prve faze gradnje crkve, datirani u drugu polovinu 8. stoljeća. U podu galerije, kao konstruktivno ojačanje kata ugrađene su drvene grede. Sedam greda iz prve faze izgradnje krova, urešene su rovašenim motivima povijuša s grožđem i

dok je za drveni relikvijar u obliku sarkofaga, obloženoga iskucanim limom, iz Nina teže odrediti radioničko podrijetlo. MILOŠEVIĆ 2000b, ninski relikvijar, str. 289, 299, lopudski relikvijar, str. 126-128.

¹¹⁹ PETRICIOLI 1962, str. 253.

¹²⁰ VEŽIĆ 2000, str. 155-161; VEŽIĆ 1985, str. 11-18; KLAJČ-PETRICIOLI 1976, str. 123-127; SRDOČ-SLIJEPČEVIĆ-OBELIĆ 1973-74, str. 19; PETRICIOLI 1990, str. 23-27.

pticama i geometrijskim uresom dvolinijski učvorenih uzlova. Starost drvene građe procijenjena je analizom C-14 oko 710 +25 godina.¹²⁰ Najsličnija Sv. Donatu je crkva Sv. Sofije u Beneventu, koja također potječe iz druge polovine 8. stoljeća.¹²¹

Zadar je ishodišni centar za još jedan tip centralnih građevina, to su šesterokonhne građevine s polukalotama nad apsidama, radijalno raspoređene oko cilindrična tambura s kupolom u sredini i izvana većinom raščlanjene plitkim lezenama. Izravan arhitektonski uzor za taj tip sakralnih zdanja, ne samo formom već i modularnim sustavom, je unutrašnjost ranokršćanske krstionice iz 6. st., raščlanjene s šest polukružnih niša, u episkopalnom centru u Zadru. Taj graditeljski tip raširen je kako u bizantskim gradovima: Zadru (Sv. Marija Stomorica i Sv. Krševan na Kolovarama),¹²² Trogiru (Sv. Marija de Platea) i Splitu (Sv. Trojica), tako i na prostoru Hrvatske kneževine u zaleđu, s najvećom gustoćom u okolici Zadra: u Škabrnji (Sv. Marija), Kašiću, Pridrazi (Sv. Mihovil), Kakmi, Bribiru i jedna u okolici Splita, u Brnazama (Sv. Mihovil) kod Sinja.

U Sv. Mariji u Trogiru i Sv. Mariji Stomorici u Zadru pronađeni su sarkofazi, što ukazuje na memorijalni karakter građevina, a u zaleđu su izgrađene uz kasnoantičke gospodarske objekte (Škabrnje, Kašić, Pridraga, Brnazi).¹²³

Iz Zadra se šire utjecaji arhitektonskoga tipa s centralnim prostorom na područje Liburnije i Kvarnerske otoke. Centralni tip građevina s četirima apsidama ili krakovima i cilindričnim tamburom na križištu kojega nose ugaone trompe, kakve nalazimo u Zadru (Sv. Vid) i Ninu (Sv. Križ),¹²⁴ utjecale su na izgled sakralnih zdanja na otoku Krku (Sv. Krševan u Glavotoku i Sv. Donat u Puntu). Krajnje reduciran tip centralnih građevina s pravokutnom osnovom i jednom polukružnom apsidom, natkriven kupolom, raširen je na susjednom Dugom otoku (Sv. Pelegrin u Savru i Sv. Viktor u Telašćici) i Malom Ižu (Sv. Marija, s kružnom jezgrom i polukružnom apsidom). Pravokutnu osnovu s polukružnom apsidom, natkrivenu kupolom nad trompama ima i crkva Sv. Jurja u Rovanjskoj, na području ninske biskupije, podno Velebita. Sve spomenute crkve

¹²¹ CARELLA 2003, str. 331-356.

¹²² Obje crkve su specifične jer imaju pet apsida i ulazni pravokutni krak. KLAJČ-PETRICIOLI 1976, str. 130.

¹²³ MARASOVIĆ 1994, str. 155-159; VEŽIĆ 1991, str. 331-339.

¹²⁴ Crkvu je podigao župan Godečaj (*Godecai ivppano*), kako doznajemo s natpisa na nadvratniku. DELONGA 1996, str. 220, 221. Nepravilnosti gradnje crkve Sv. Križa uvjetovane su dnevnim i godišnjim prividnim kretanjem Sunca i ulaskom zraka svjetlosti kroz otvore građevine, tako da crkva predstavlja svojevrsan kalendarsko-liturgijski opservatorij. GATTIN-PEJAKOVIĆ 1982, str. 268-287; PEJAKOVIĆ 1978.

¹²⁵ VEŽIĆ 1991, str. 344-359; MARASOVIĆ 1994, str. 149-154. Tijekom predromaničkoga razdoblja na istočnoj obali Jadrana mogu se izdvojiti i drugi regionalni tipovi crkvene

mogu se datirati u 9. stoljeće.¹²⁵

U oblikovanju predromaničke arhitekture na graničnom prostoru istočne obale Jadrana djelovalo je više silnica, iz različitih smjerova. Na prvom mjestu treba istaknuti utjecaj zatečene antičke baštine i to kasnoantičke arhitekture 4. i 5. stoljeća u oblikovanju vanjskoga i unutrašnjeg plašta predromaničkih crkava, izvana raščlanjenim plitkim lezenama,¹²⁶ a u unutrašnjosti nišama,¹²⁷ kao i utjecaj ranobizantske crkvene arhitekture 6. stoljeća. Zapadna, karolinška komponenta prisutna je u vladarskoj skupini crkava s westwerkom, a srednjobizantska arhitektura 9. stoljeća u oblikovanju crkava na upisani križ s kupolom.¹²⁸

Krajem 8. i početkom 9. stoljeća, u svezi s franačkom ekspanzijom i ratovima protiv Avara u Panoniji (791.-803.), kao nova pojava diferenciraju se grobovi ratnika-konjanika, naoružani franačkim dvosjeklim mačevima, spatama,¹²⁹ kopljima s krilcima, ostrugama i garniturama za zakopčavanje, karolinške provenijencije, koji će obilježiti prvu polovinu 9. stoljeća.¹³⁰

U nekim grobovima uz uobičajene priloge nalazimo karolinško oružje i opremu,¹³¹ dok drugi sadrže isključivo predmete karolinške provenijencije.

Istovremeno, neki su grobovi obilježeni nalazima lijevanih brončanih, ponekad pozlaćenih, pojasnih jezičaca i garnitura, često izrađenih na proboj, s motivima krugolikih lozica, grifona, stiliziranih životinjskih i antropomorfnih

arhitekture. Tako se tijekom 11. stoljeća u južnoj Dalmaciji razvija jednobrodni kupolni tip, s najvećom koncentracijom objekata na Elafitskim otocima (Lopud, Koločep). Ovakav tip kombinirane longitudinalne i centralne građevine promiče crkveni program dubrovačke nadbiskupije. MARASOVIĆ 1994, str. 160-165. Ponovnim jačanjem Neretvanske kneževine u 11. st., na Braču se širi jednobrodni tip longitudinalnih građevina, presvođenih bačvastim svodovima, sa zidovima koji su u unutrašnjosti raščlanjeni nišama, a grade se i tijekom 12. stoljeća. MARASOVIĆ 1994, str. 149.

¹²⁶ DYGGEVE 1939, str. 119-130; GUNJAČA 1984, 253-263.

¹²⁷ IVANČEVIĆ 1996, str. 75-80.

¹²⁸ MARASOVIĆ 1994, str. 210-214.

¹²⁹ Kvalitetni damascirani mačevi, neki sa sačuvanom radioničkom signaturom Ulfbrecht, import su iz porajnskih radionica. VINSKI 1983; JELOVINA 1986. Popis lokaliteta s karolinškim nalazima vidi kod: BURIC 1996, str. 13.

¹³⁰ Karolinško razdoblje u Hrvatskoj sustavno je obrađeno velikom izložbom i knjigama *Hrvati i Karolinzi 1 i 2*.

¹³¹ Indikativan je inventar groba 322 iz Nina-Ždrijac, sa spatom, kopljem s krilcima, ostrugama, keramičkim posudama, staklenom bocom i čašom. BELOŠEVIĆ 1980, Tab. XXV. Grob 189 sadrži ostruge s garniturom za zakopčavanje, vrhove strjelica, nož, kresivo i recipijent od jelenjeg roga. BELOŠEVIĆ 1980, Tab. XXX.

likova, u stilu poodmaklog doba Drugoga avarskoga kaganata. Takvi nalazi su rijetki u Dalmaciji,¹³² a učestaliji u Panoniji i vjerojatno ih je nosilo slavensko pučanstvo kao modni detalj, ili trofej iz rata, a možda su pripadali raseljenom avarskom pučanstvu, nakon propasti avarske države.¹³³

S prostora južnoga ruba avarske¹³⁴ države, u međurječju Save, Drave i Dunava, značajno je nekoliko avaroslavenskih grobalja poodmaklog vremena Drugoga avarskoga kaganata. Ukopi konja s jahačkom opremom: stremenima, žvalama, kopčama, uočeni su u Brodskom Drenovcu,¹³⁵ Bijelom Brdu I¹³⁶ i Zagrebu-Kruge,¹³⁷ svi datirani početkom 9. stoljeća. Istom vremenu, možda iz doba ustanka Ljudevita Posavskoga, pripada i grob ratnika iz Podsuseda kod Zagreba, sa spatom tipa K (K-O) i pojasnom garniturom.¹³⁸

Najluksuzniji je zlatni nalaz bogato ornamentirane pojasne garniture i drugih nakitnih predmeta pronađenih u Požeškom Brestovcu, koji se čuvaju u Beču, a možda pripadaju vremenu bugarske penetracije u taj prostor tridesetih godina 9.

¹³² Iz Dalmacije potječe jedina cjelovita pojasna garnitura, iz Smrdelja kod Skradina, iz groba s tragovima paljevine. KARAMAN 1930; BELOŠEVIĆ 1980, str. 65, Tab. LXXXIII; PETRINEC 2000, str. 334, 335. Pojedinačni jezičci pronađeni su u Maklinovu brdu kod Kašića, Crkvini-Biskupija, Ninu kod crkve Sv. Križa, Duvanjskom polju i jedan okov pojasne kopče je pronađen na otoku Šipanu. Rijetki su i nalazi pojasnih garnitura izrađenih stilom Blatnice, s graviranim motivima palmeta, ljljana na punciranoj osnovi. SIMONI 1986.

¹³³ Porfirogenet spominje Avare izmješane s hrvatskim stanovništvom. To su Avari Drugoga kaganata s pretežito mongoloidnim crtama, za razliku od naroda Prvoga kaganata, koji većinom imaju europske fizičke karakteristike. DAL., c. 30. 67-69.

¹³⁴ Kod Vinkovaca u Starim Jankovcima, uz brojne priloge keramičkih posuda i životinjskih ostataka u grobovima, pronađen je pojasni jezičac s prikazom antropomorfne figure s životinjskom maskom i jezičac s krugolikom lozicom. Nalazi se datiraju polovinom 8. st. ŠMALCELJ 1981, str. 142, 143. U Privlaci-Gole Njive pronađen je jezičac s motivom grifona i borbe životinja. ŠMALCELJ 1976, str. 118. U Otoku, uz ostale nalaze, pronađen je brončani jezičac s viticama, lunulaste naušnice s zvjezdolikim privjeskom, datirani krajem 8. st. DIMITRIJEVIĆ 1957, str. 22-31. Iz Osijeka-Zeleno Polje potječe pojasna garnitura s kopčom, jezičcima i okovima (33 kom.) RADIĆ 2000, str. 94. II. 18. Iz Zemuna-Zemun Polje potječe pojasna garnitura s kopčom, jezičcima i okovima pojasa. PETRINEC 2000, str. 111-115.

¹³⁵ Između ostalih priloga pronađen je i pojasni jezičac stila Blatnice, jednosjekli mač-palaš i spata tipa X. VINSKI-GASPARINI-ERCEGOVIĆ 1958, str. 136; SIMONI 2000, str. 84-88.

¹³⁶ IVANIČEK 1949, str. 143.

¹³⁷ U Zagrebu-Kruge, pronađen je dugi bojni nož-saks i brončani jezičac s krugolikom lozicom. SIMONI 1981, str. 157; SIMONI 2000, str. 109-111. Sličan je i materijal iz Velike Gorice, samo nedostaje jahačka oprema. SIMONI 2000, str. 106-109.

¹³⁸ SIMONI 1981, str. 163. SIMONI 2000, str. 97, 98.

¹³⁹ Ukupno je pronađeno 14 predmeta. BERNHARD-WALCHER 2000, str. 98-99.

stoljeća.¹³⁹

Najznačajniji nalazi karolinške provenijencije potječu sa matičnoga prostora Hrvatske kneževine, između rijeka Zrmanje i Cetine, iz mauzoleja kneževske obitelji, u nartekstu bazilike Sv. Marije u Biskupiji-Crkvina kod Knina. U zidanoj presvođenoj grobnici u južnom brodu bazilike pronađen je par luksuznih dječjih ostruga sa garniturom za zakopčavanje, izrađenih od posrebrene bronce s cizeliranim zlatnim ukrasom rozeta i pojasnom garniturom,¹⁴⁰ a u drugoj presvođenoj grobnici, ispod južnog pregradnog zida mauzoleja par dječjih ostruga od lijevana srebra s pozlatom u vatri i dijelovima za zakopčavanje.¹⁴¹ Najljepši par raskošno ornamentiranih masivnih ostruga od pozlaćene bronce s garniturom za zakopčavanje i zlatnikom Konsantina V. Kopronima, pronađen je u sarkofagu u sjevernom dijelu mauzoleja,¹⁴² a još par u sarkofagu u središnjem dijelu mauzoleja, u tzv. "kneževskom grobu mladića".¹⁴³

Južno od bazilike Sv. Marije bili su raspoređeni grobovi ratnika, većinom sahranjeni u drvenim ljesovima, sa spatama tipa K,¹⁴⁴ pojasnim garniturama, ostrugama i drvenim vjedrima za hranjenje i napajanje konja.¹⁴⁵ Čest je običaj stavljanja zlatnih solida Konstantina V. Kopronima i Lava IV., iz kovnice u Sirakuzi (760.-775.) kao obola u ustima pokojnika.¹⁴⁶

Od jedinstvenih radova karolinškoga importa izdvajamo slučajan nalaz kadionice, pronađene blizu Cetine kod Vrlike, izrađene od lijevana srebra s pozlatom i *niellom*, urešene rovašenim geometrijskim motivima trokutića i rombova, najrodnija je stilu Tasilova kaleža i datirana u posljednju četvrtinu 8. stoljeća. Najvjerojatnije potječe iz neke sjevernoitalske radionice i svjedoči o franačkoj misionarskoj djelatnosti.¹⁴⁷ Istom vremenu i radioničkom krugu pripada i pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana, urešen rovašenim viticama i životinjskim prepletom, s natpisom majstora i aklamacijskom formulom obraćanja sv. Trojstvu, uvriježen u karolinškoj liturgiji.¹⁴⁸ Vrsnoćom izradbe ističu se i nalazi iz dvaju ratničkih grobova sa spatama: pojasni jezičac iz Medvedičke kod Đurđevca i pojasna kopča i jezičac iz Mogorijela, urešeni rovašenim motivima

¹⁴⁰ PETRINEC 2000, str. 220, 221.

¹⁴¹ MILOŠEVIĆ 2000b, str. 221, 222.

¹⁴² MILOŠEVIĆ 2000b, str. 225, 226.

¹⁴³ PETRINEC 2000, str. 226, 227.

¹⁴⁴ Spate su pronađene u grobovima 1 (s radioničkom signaturom Ulfbreht), 6 i 8.

¹⁴⁵ Grobovi 1, 6, 8.

¹⁴⁶ Novac je pronađen u grobovima: 1, 2, 3, 6, 7. Veća količina novca Konstantina V. Kopronima tumači se kao obiteljsko blago. MILOŠEVIĆ 2000a, str. 119.

¹⁴⁷ MILOŠEVIĆ 2000b, str. 92, 93.

¹⁴⁸ Na jednoj je strani na ukovanim pločicama natpis: S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S D(omi)N(u)S S(a)B(aoth), a na drugoj ime majstora: TETGIS FABER ME FECIT. VINSKI 1977-78, str. 146. MILOŠEVIĆ 2000b, str. 259.

¹⁴⁹ SIMONI 2000, str. 92, 93; MILOŠEVIĆ 2000b, str. 281.

životinjskoga prepleta, anglo-karolinškoga inzularna stila.¹⁴⁹

Prva poznata zadužbina, zasvjedočena povijesnim vrelom, je crkva Sv. Jurja na Putalju, koju je dao sagraditi hrvatski knez Mislav (835.-845.). Crkva je podignuta na ranokršćanskom kompleksu iz 5. i 6. stoljeća, a zbog kasnijih gradnja na istome mjestu, nije nam poznat njen izvoran oblik. Sačuvani su dijelovi oltarne ograde, izrađeni od prokoneškoga mramora, uzidani kao spolije u kasnijoj crkvi i grobovima uokolo.

Geometrijski pleterni motivi različito učvorenih troprutih vrpce povezuju te visokokvalitetne reljefe s akvilejskim klesarskim radionicama.¹⁵⁰ Iz prve polovine 9. st. potječu još crkve Sv. Marije u Biskupiji kod Knina i crkva Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira.

Crkva Sv. Marije je trobrodna bazilika, na istočnoj strani završava trima pravokutnim apsidama u ravnini istočnoga zida. Brodovi su podijeljeni zidanim pravokutnim pilonima, a na zapadnoj strani se nalazio westwerk s grobovima kneževske obitelji u prizemlju. Pronađeno je čak dvanaest zabata oltarnih pregrada, različitih stilskih osobina, iz četiriju faza promjene namještaja od 9. do 11. stoljeća. U prvoj polovini 9. st. crkva je dobila monumentalan šesterostrani ciborij i ambon.¹⁵¹

Na kneževskom posjedu u Bijaćima, u ranom 9. st. je podignuta crkva Sv. Marte na ranokršćanskome kompleksu s bazilikom i baptisterijem. Franački utjecaji akvilejskoga kulturnoga kruga snažno se zrcale na tom lokalitetu, od crkvenog titulara, ambrozijanskih liturgijskih izričaja uklesanih na kamenome namještaju i imenu misionara, đakona i prezbitera Gumperta koji potiče izgradnju i uređenje crkve. Prostor crkve je podijeljen zidanim pravokutnim stupovima na tri broda, od kojih srednji završava istaknutom pravokutnom apsidom, a pobočni u ravnini istočnoga zida. Na pročelju se u osi crkve uzdizao zvonik, a južno oktogonalan ranokršćanski baptisterij, još uvijek u funkciji. Baptisterij je bio opremljen četverostranim ciborijem, na četirima stupovima s kapitelima i piramidalnim krovom. Djelomice sačuvan natpis je uklesan s vanjske i s unutrašnje strane lukova ciborija, s posvetom sv. Ivanu Krstitelju i sv. Marti prizivao je na preobražaj kroz čin krštenja i vjeru u sv. Trojstvo.¹⁵² Kameni namještaj je izradila jedna klesarska radionica iz Trogira, čije djelovanje je uočeno i na više lokaliteta u zaleđu.¹⁵³ Uz geometrijske motive

¹⁵⁰ BURIC 1983, str. 143-163; BURIC 2000, str. 324-328.

¹⁵¹ JAKŠIĆ 1984, str. 243-247; JAKŠIĆ 1980, str. 97-108.

¹⁵² DELONGA 2000b, str. 186-190.

¹⁵³ JAKŠIĆ 2000a, str. 206, 207.

troprute mreže, užeta, kimationa i niza kuka, karakterističan je motiv nasuprotno postavljenih paunova koji ključaju grožđe.

Za vrijeme kneza Trpimira (845.-864.), hrvatska država je doživjela svoj prvi politički i kulturni uzlet. Trpimirovići su za jedno od svojih prebivališta odabrali pitom, plodan kraj solinskoga polja u Primorskoj županiji, *Parathalassia*, s dvorcem (curtis) u Kliškom kastrumu, na važnoj prometnoj komunikaciji između mora i unutrašnjosti. Negdašnji salonitanski ager postaje kraljevski posjed, *territorium regale*.¹⁵⁴ Drugo važno komunikacijsko i vladarsko središte bio je kastrum u Kninu, kojemu gravitiraju okolna naselja.

U skladu s naptucima Karla Velikoga,¹⁵⁵ o obnovi starih, porušenih crkava, u prvom valu izgradnje adaptiraju se već postojeće ranokršćanske crkve ili se grade nove na gabaritima starih.

Trpimir, kako doznajemo iz njegove darovnice 852. (ili 845.) godine,¹⁵⁶ dovodi benediktinski red, i za spas svoje duše, daruje im samostan sa crkvom u Rižinicama, podno Klisa. Za potrebe benediktinaca se adaptira jednobrodna ranokršćanska crkva s širokom apsidom, a ispred svetišta se postavlja oltarna ograda s trokutastim zabatom, urešena pleterom i natpisom nabožna karaktera. Prostor *villae rusticae* se preuređuje u samostanski sklop. Na sačuvanom dijelu zabata uklesano je ime kneza Trpimira, *Pro duce Trepime(ro)*, dio repa pauna stilizirana u obliku riblje kosti, koji je činio simboličnu kompoziciju s dvama antitetički postavljenim paunovima, podno krakova križa u sredini. Rubni dio zabata urešen je kimationom i nizom kuka, raspoređenih u dvije zone.¹⁵⁷ Taj kvalitetan rad, datiran vremenom kneza Trpimira, bio je polazište za komparativnu analizu, kojom je otkriveno djelovanje jedne radionice, *collegia lapidariumum*, najvjerojatnije iz obližnjega Splita ili Trogira. Iste stilske karakteristike uočene su na zabatima oltarnih ograda iz Lopuške glavice i Vrpolja, kao i kamenom namještaju bazilika u Žažviću i Lepurima.¹⁵⁸

Istu situaciju kao u Rižinicama, nalazimo u Žažviću kod Skradina i Lepurima kod Benkovca, gdje se intervencijama adaptiraju prostori ranokršćanskih crkava. U Žažviću, jednobrodnoj crkvi s širokom apsidom, dozidana su dva para zidanih stupova te tako postaje trobrodna, a nad nartekсом se podiže westwerk sa zvonikom ispred pročelja.¹⁵⁹ U Lepurima se na ranokršćanskome kompleksu, koji je činila jednobrodna crkva s jednom apsidom i dvjema kapelama na bočnim stranama, u istim gabaritima podiže predromanička crkva

¹⁵⁴ BABIĆ 1984, str. 71-73.

¹⁵⁵ EINHARD, c. 17., str. 78, 79.

¹⁵⁶ CD. I., str. 4, 5.

¹⁵⁷ FLÈCHE MOURGES, CHEVALIER, PITEŠA 1993, str. 248, 249.

¹⁵⁸ RAPANIĆ 1987, str. 185, Tab. XXIX; BURIC 1986, str. 174-179.

¹⁵⁹ JURKOVIĆ 2000b, str. 354.

u 9. st. Bočnim kapelama su dozidani polukružni lukovi, pa postaju apside, a glavna crkva dobiva četiri nosača za kupolu. Cijeli prostor je presvođen, a u svaku prostoriju se postavljaju oltarne pregrade, iz doba kneževa Trpimira i Branimira.¹⁶⁰

Jedina novoizgrađena crkva polovinom 9. st., je ona u Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, u kojoj do izražaja dolaze karolinške inovacije, koje hrvatski vladarski sloj prihvaća. Crkva u Lopuškoj glavici stoji na početku skupine sakralnih zdanja koje karakteriziraju oble kontrafore, troapsidno svetište i westwerk sa višekatnim zvonikom na pročelju.

Westwerk s izdvojenom galerijom na katu, ekskluzivno je namijenjen vladarskomu sloju, odvajajući tako društvenu elitu simbolički i prostorno od običnog puka. Osim što je privatna crkva dostojanstvenika (Kaisarkirche), westwerk objedinjuje još neke funkcije. To je poseban dio crkve namijenjen liturgiji u čast sv. Spasitelja s kapsom za relikvije u prizemlju. Prizemlje je imalo i funkciju kripte, mauzoleja gdje se pokapao vladajući sloj, a cijelo masivno zdanje ima i obrambenu namjenu.¹⁶¹

Ovakvu tlocrtnu dispoziciju imaju još crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine, «četvrta» crkva u Biskupiji, Sv. Cecilija-Stupovi u Biskupiji i Biogradska katedrala. Olakotna okolnost za kronološko određivanje te vladarske skupine sakralnih građevina, kao i radionica koje su klesale kameni namještaj interijera, je otkriće čak pet natpisa s uklesanim imenom kneza Branimira (879.-892.) pronađenih u: Šopotu kod Benkovca, Ždrapnju i Otresu kod Bribira, u Ninu i Muću.¹⁶² Natpis iz Muća precizno je datiran uklesanom godinom i indikcijom, između 25. ožujka i 31. kolovoza 888. godine.¹⁶³

Najznačajnija, gotovo do krovišta sačuvana crkva te skupine, koju je dao podići župan Gastika, je Sv. Spas u selu Cetini. To je jednobrodna crkva s troapsidnim svetištem u obliku trolista i zapadnim masivom sa zvonikom u osi pročelja, koji se izdiže iz jedinstvena volumena crkve, iznutra presvođena, a izvana ojačana oblim kontraforama. Vanjskim stubištem se prilazilo katu westwerka, koji je trima lučnim otvorima, od kojih je srednji najveći, otvoren prema brodu i svetištu crkve. Komparativnom analizom pronađenoga kamenoga namještaja s onim iz Ždrapnja i Šopota, na kojemu je uklesano

¹⁶⁰ JAKŠIĆ 2000b, str. 278-280.

¹⁶¹ JURKOVIĆ 1995b, str. 60, 61; GVOZDANOVIĆ 1978, str. 139; GOSS (GVOZDANOVIĆ) 1996, str. 130-134; JURKOVIĆ 1995a, str. 118-120; JURKOVIĆ 1992, str. 69-70; JURKOVIĆ 2000a, str. 182-186; PETRICIOLI 1984, str. 221-226; MARASOVIĆ 1994, str. 166-169.

¹⁶² ZEKAN 1993, str. 405-418; RAPANIĆ 1981, str. 179-190.

¹⁶³ DELONGA 1996, str. 133.

¹⁶⁴ PETRICIOLI 1984, str. 224.

Branimirovo ime, izgradnja crkve se datira u Branimirovo doba.¹⁶⁴ Sv. Cecilija-Stupovi u Biskupiji je, pak, trobrodna crkva s trima polukružnim apsidama i westwerkom s aksijalnim zvonikom. Brodove u unutrašnjosti dijele križno zidani piloni. Trabeacija oltarne pregrade ima iste stilske karakteristike kao ona s natpisom kneza Branimira iz Muća.¹⁶⁵ U istu skupinu, kronološki i stilski, spada i trobrodna, troapsidalna katedrala u Biogradu.

Komparativnom analizom kamenoga, pleternoga namještaja na kojemu je uklesano ime kneza Branimira, izdvojene su dvije klesarske radionice, različite vrsnoće i stilskih obilježja, koje djeluju u ovo vrijeme.¹⁶⁶ Jedna je nazvana benediktinska klesarska radionica i djeluje kako u bizantskom Zadru, tako i Hrvatskoj kneževini, u Ninu, Kuli Atlagića i Lepurima kod Benkovca, u Muću i u Otresu kod Bribira. Samostani sv. Krševana u Zadru i Sv. Ambroza u Ninu bili su glavni centri benediktinskoga reda.

Radionica izrađuje visokokvalitetne reljefe s karakterističnim perez motivima, od povezanih troprutih petlji. U Ninu se uz ime kneza Branimira spominje opat samostana Sv. Ambroza, *Theudebertus abba(s)*, koji podiže crkvu sv. Mihovila na ruševinama augusteuma,¹⁶⁷ a u Lepurima je na arhitravnoj gredi uklesano ime s germanskim dočekom na *ertus* i titula *abba*.¹⁶⁸

Na natpisima se spominju i imena donatora hrvatskoga podrijetla kao Godidrigo i župan Budimer(ius) iz Kule Atlagića,¹⁶⁹ Ceddrago u Otresu,¹⁷⁰ Marina iz sv. Krševana u Zadru.¹⁷¹

Druga, dvorska klesarska radionica djeluje većinom na lokalitetima koji gravitiraju Kninu, a i na periferiji Hrvatske kneževine u livanjskoj županiji. Radionicu karakterizira primitivnija izvedba, kimation od niza listića i zabati s krajnje stiliziranim golubicama, izvedeni nizom paralelnih linija, smještenih ispod krakova križa ispunjena pleterom. Ta radionica izrađuje kameni namještaj u Šopotu kod Benkovca, Ždrapnju kod Skradina, drugu oltarnu pregradu u Sv. Mariji u Biskupiji, Plavnu, Lepurima i Sv. Spasu u Cetini. U Ždrapnju je crkvu i oltarnu ogradu dao izraditi bibrirski župan Priština, *Pristi(na) iupanus*, sa svojom ženom,¹⁷² a crkvu Sv. Spasa župan Gastika, *Gastica huppanus*, sa svojom majkom Nemikom.¹⁷³ Ova radionica izrađuje pluteje ornamentirane

¹⁶⁵ PETRICIOLI 1984, str. 224; PETRICIOLI 1980, str. 114-116.

¹⁶⁶ JAKŠIĆ 2000a, str. 209-221.

¹⁶⁷ DELONGA 1996, str. 207.

¹⁶⁸ JAKŠIĆ 2000b, str. 279.

¹⁶⁹ DELONGA 2000b, str. 276, 278.

¹⁷⁰ DELONGA 2000b, str. 317, 318.

¹⁷¹ DELONGA 2000b, str. 166, 167.

¹⁷² DELONGA 2000b, str. 355, 356.

¹⁷³ BURIC 2000, str. 251; DELONGA 1995, str. 117-138.

geometrijskom mrežom troprutih kružnica, odvojenih jednih od drugih i iskrižanih dijagonalnim troprutim vrpčama koje tvore rombove. Krugovi nisu petljama povezani u beskrajnom nizu kao kod kvalitetnijih reljefa. Glavni pluteji iz crkve Sv. Spasa dekorirani su gustom mrežom troprutih prekrivenih vrpci.¹⁷⁴

U Branimirovo doba Hrvatska država je doživjela potpunu političku i crkvenu emancipaciju, neovisna od Bizanta i od Franaka. Franačkog se vrhovništva oslobodila u vrijeme probizantskog eksponenta Zdeslava 878., a bizantskoga utjecaja, ubojstvom Zdeslava 879. i dolaskom na vlast Branimira, iz pobočne loze Trpimirovića.

Svojevrsna legitimacija političke suverenosti i priznanje na međunarodnom planu, ogleda se u pismu pape Ivana VIII. (872.-882.) od 7. lipnja 879., u kojemu hvali Branimirovu vjernost Apostolskoj stolici, nazvavši ga *dilecto filio Branimero*, a blagosilje i cijeli njegov narod i zemlju.¹⁷⁵ Nešto prije dolaska Branimira na vlast, najvjerojatnije između 864. i 867., utemeljena je ninska, hrvatska biskupija.¹⁷⁶ Prvi poznati hrvatski biskup, *episcopus Chroatensis*, bio je Teodozije, koji zasjeda na čelo ninske biskupije 879., kada i Branimir dolazi na vlast. Ninski biskup je nadležan za cijeli teritorij Hrvatske kneževine i podčinjen je direktno Papi, bez posredništva akvilejskoga patrijarha. Papa Ivan VIII. poziva 879. Teodozija da dođe na posvećenje u Rim, jer je on, tradicionalno, otišao akvilejskom patrijarhu Walbertu. Možda ga je tom prigodom pratio i knez Branimir sa svojom pratnjom, jer njegovo ime i ime žene mu Maruše, nalazimo upisano u Evandelistaru sv. Marka iz Cividalea,¹⁷⁷ *Branimero comiti, Mariosa cometissa*.

U to vrijeme je došlo i do prvoga pokušaja crkvenoga ujedinjenja, dalmatinske i hrvatske crkve, kada Teodozije, nakon smrti splitskoga nadbiskupa Marina godine 866., protivno crkvenim kanonima zasjeda i na splitsku biskupsku stolicu. Papa Stjepan VI. ga je zbog toga čina ukorio,¹⁷⁸ a i

¹⁷⁴ BURIĆ 1995, str. 91-112; JAKŠIĆ 1995, str. 141-150.

¹⁷⁵ CD. I., str. 14.

¹⁷⁶ BARADA 1931, str. 181.

¹⁷⁷ RAČKI, Doc. 1887, str. 383; PEROJEVIĆ 1922, str. 11, bilj. 40.

¹⁷⁸ Pismo iz 886/87. g., RAČKI, Doc. 1887, str. 20, 21.

¹⁷⁹ RAČKI, Doc. 1887, str. 19. Nakon Teodozija, poznata su nam još dva ninska biskupa, Aldefred koji se spori sa splitskim nadbiskupom oko posjeda crkve sv. Jurja na Putalju i posljednji ninski biskup Grgur. Do crkvenog jedinstva dalmatinske i hrvatske crkve došlo je na splitskim Saborima 925. i 928. godine kada je ukinuta ninska biskupija, a splitska nadbiskupija, slijednica salonitanske i podložna rimskome Papi, postaje metropolitanska crkva za cijeli prostor, a nadbiskup splitski *primas Dalmatiae totiusque Chroatiae*. KLAIC 1963-65, str. 233-241.

akvilejskoga patrijarha Walberta, jer ga je potvrdio, prekoračivši time svoju jurisdikciju.¹⁷⁹

U pismu iz 887/88. godine papa Stjepan VI. traži od Teodozija da obnavlja crkve koje su barbari uništili.¹⁸⁰ Intezivna građevinska djelatnost u ovo vrijeme mogla je dijelom biti realizirana i tributom koji dalmatinski gradovi, uredbom Bazilija I., umjesto bizantskom strategu u Zadru, sada plaćaju hrvatskomu vladaru.¹⁸¹

U prvim godinama vladavine Bazilija I. (oko 871/872.), Dalmacija je uzdignuta u rang teme, sa sjedištem stratega u Zadru.¹⁸² Tema je osnovana zbog sve veće arapske opasnosti koja se nadvila nad Jadranskim morem i gubitka bizantskih posjeda u južnoj Italiji i na Siciliji.¹⁸³

Na zamolbu Dubrovčana, Bazilije I. šalje (867/868.) u pomoć jaku bizantsku flotu od stotinu brodova pod zapovjedništvom drugara (admirala) Nikite Orife, koja je uspješno prekinula petnaestomjesečnu arapsku opsadu Dubrovnika.

Hrvatska mornarica, pod vodstvom kneza Domagoja (864.-876.), nakon što se povukla Bazilijeva flota, odazvala se pozivu cara Ludovika II. (855.-875.), koji je neuspješno pokušavao s kopna osvojiti arapsko uporište Bari. Zajedničkom akcijom s kopna i s mora, Bari je konačno osvojen 871.¹⁸⁴ Papa Ivan VIII. obraća se Domagoju kao slavnom vojskovođi, *Domago duci glorioso*, jer mu je dobro bila poznata njegova uloga pod Barijem i moli ga da obuzda gusarenje koje je uhvatilo maha.¹⁸⁵ Kada su, pak, neretvanski gusari 870. napali i opljačkali brod kojim su se Papini poslanici vraćali sa VIII. općeg crkvenog sabora u Carigradu, uslijedila je odmazda Nikitine

¹⁸⁰ CD. I, str. 21, 22; RAPANIĆ 1996, str. 57-64.

¹⁸¹ DAI. c. 29; BURIĆ 1995, str. 111.

¹⁸² FERJANČIĆ 1997, str. 18; FERLUGA 1957, str. 79.

¹⁸³ Arapi nikada nisu trajno zaposjeli neko mjesto na istočnoj obali Jadrana. Prvi put su se pojavili na Jadranu u pljačkaškom pohodu 841., kada su stigli do bizantskoga Osora te ga zapalili, kao i Ankonu na talijanskoj obali, dok su Bari osvojili. U povratku su opljačkali južnodalmatinske gradove Budvu, Rose i Kotor. Kod otoka Suska 842. Arapi su teško porazili mletačku flotu dužda Petra Tradenika. ŠIŠIĆ 1925, str. 329-330; MOŠIN 1950, Ljetopis popa Dukljanina, c. 26., str. 70.

¹⁸⁴ ŠIŠIĆ 1925, str. 350. Poznat je još jedan pljačkaški pohod Saracena s Krete 872., kada su opljačkali neka dalmatinska mjesta i grad na Braču (Bol). Nakon toga se više ne pojavljuju na istočnoj obali Jadrana do 1123., kada je stradao Trogir. RAČKI, Doc. 1887, str. 365, doc. 4.

¹⁸⁵ Pismo je datirano 874/75. g. CD. I., str. 11, br. 83.

flote, poharan je neretvanski kraj, a usput i hrvatska obala, dok je Domagoj ratovao pod Barijem. Tada su, po grčkim svećenicima, pokršteni stanovnici Sklavinija južno od rijeke Cetine: neretvanska Paganija,¹⁸⁶ Travunja, Zahumlje, Duklja, Konavle.¹⁸⁷

Hrvati i Neretvani (Arentani) bili su suvereni vladari mora i ni jaka pomorska sila kao Venecija nije, tijekom vladavine vladara iz narodne dinastije, uspjela ovladati plovnim putem uz istočnu obalu Jadrana, toliko povoljnim za plovidbu zbog mnoštva otoka i zaklona.¹⁸⁸

U vrijeme vladavine Bazilija I. na širenju kršćanstva među Slavenima, poglavito moravsko-panonskoga prostora, djeluju slavenski apostoli, Sveta Braća (Ćiril-Konstantin Filozof i Metod).¹⁸⁹ Kao novost, kršćanstvo propovijedaju na slavenskome jeziku i novim pismom - glagoljicom, prilagođenoj slavenskoj fonetici, zbog čega su bili u stalnom sukobu s germanskim klerom. Nakon Konstantinove smrti u Rimu 869., papa Hadrijan II. imenovao je Metoda za nadbiskupa moravsko-panonske nadbiskupije sa središtem u Sirmiju. Papa Ivan VIII. odobrio je 880., u pismu moravskom knezu Svatopluku, kao pravovaljano bogoslužje na slavenskome jeziku, ali poslije Metodove smrti 885., uporaba narodnoga jezika u liturgiji je zabranjena, a Metodovi učenici su prognani iz Moravske i Panonije.

Metodovi učenici utočište su, začudo, našli u dalmatinskim bizantskim gradovima, s osobito jakim središtem u krčkoj biskupiji, odakle se glagoljsko pismo i crkvenoslavenska liturgija šire na prostore Kvarnerskog bazena i Istre, a ne u Hrvatskoj kneževini, blisko povezanoj s papama. Dalmatinski gradovi

¹⁸⁶ Novac Bazilija I. pronađen u krstionici ranokršćanske bazilike Sv. Vida u Naroni najstariji je ranosrednjovjekovni nalaz na prostoru Paganije, nakon utruća Narone. MARIN 1993, str. 362, 363.

¹⁸⁷ ŠIŠIĆ 1925, str. 360, 362; DAI. c. 29. 68-84.

¹⁸⁸ Mletački dužd Petar Tradenik bio je prisiljen sklopiti mir 839. s hrvatskim knezom Mislavom (835.-845.) i neretvanskim vladarem Družakom (*Drsaico Marianorum iudice*). RAČKI, Doc. 1887, str. 335, 336. Isto tako, dužd Urso Patricijak (864.-881.) je morao 865/66. sklopiti mir s knezom Domagojem. RAČKI, Doc. 1887, str. 364. U mletačkoj memoriji Domagoj je ostao zabilježen kao najgori slavenski knez, *Domagoi Sclavorum pessimo duce*. RAČKI, Doc. 1887, str. 466. U pohodu protiv Neretvana 887., flota dužda Petra Kandijana doživjela je kod Makarske težak poraz, a poginuo je i sam dužd. RAČKI, Doc. 1887, str. 374, 375. Svakako su pretjerani podatci o vojnoj sili Hrvata na kopnu i moru koje donosi Porfirogenet. DAI. c. 31. 71-74.

¹⁸⁹ Na zamolbu velikomoravskoga kneza Rastislava, da im pošalje vjerovjesnike koji bi vjeru širili na narodnome jeziku, bizantski car Mihajlo III. je poslao 863. učenu braću sv. Ćirila i Metoda, koji su poznavali slavenski jezik iz okolice Soluna. ŠIŠIĆ 1925, 368-375.

oduvijek su htjeli očuvati svoj slobodarski položaj te su se opirali utjecaju papa i radije stavljali pod zaštitu dalekoga bizantskoga cara. Misionarsko djelovanje sv. Ćirila i Metoda nije značajno radi pokrštavanja Hrvata, koji su odavno usvojili kršćansku vjeru, nego radi trajna prihvaćanja njihove baštine, slavenskoga jezika u liturgiji i glagoljskoga pisma. Iako u Hrvatskoj nema glagoljskih epigrafskih spomenika prije 11. st.,¹⁹⁰ da je ćirilometodsko naslijeđe ubrzo uhvatilo korijena, svjedoči pismo pape Ivana X. (914.-928.) i zaključci I. crkvenoga sabora u Splitu, kojim se osuđuje toleriranje "Metodove doktrine".¹⁹¹

Unatoč osudama i na splitskom saboru 1060., baština slavenskih apostola je preživjela i ostala trajno kulturno dobro s najvećim brojem glagoljskih spomenika na prostoru Hrvatske.

U ovome radu ograničili smo se na prikaz zbivanja do formiranja i stjecanja punog suvereniteta hrvatske države tijekom 9. st., kao i na kratki prikaz bogate umjetničke baštine koja je ostala sačuvana do naših dana.

Za razliku od Velikomoravske države¹⁹² koja je provalom Mađara izgubila neovisnost (906.), Hrvatska se tijekom 10. st. uspjela oduprijeti i očuvati svoj suverenitet pred novim ekspanzionističkim silama Mađara i Bugara. Kralj Tomislav (910.-925.) je uspješno ratovao protiv bugarskog vladara Simeona¹⁹³

¹⁹⁰ Najstariji glagoljski epigrafski spomenici u Hrvatskoj iz 11. st. su: Valunjska ploča, Krčki i Plominski natpis, Grdoselski ulomak, a najčveniji glagoljski spomenik je Baščanska ploča iz 1100., plutej oltarne pregrade iz crkve Sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku, na kojoj se spominje ime hrvatskoga kralja Zvonimira. Glagoljica je u Hrvatskoj prisutna i održala se u trajnoj uporabi tijekom tisuću godina, posljednji datirani tekst je iz 1864. iz Glavotoka na otoku Krku. FUČIĆ 1982, str. 1-7.

¹⁹¹ KLAIĆ 1971, str. 395-398; ŠANJEK 1983, str. 123-128; ŠANJEK 1993, str. 80-116; RAČKI, Doc. 1887, str. 188, 189; KLAIĆ 1967, str. 95; KATIČIĆ 1993c, str. 67-98.

¹⁹² Velikomoravska država doživjela je uspon i bogat materijalni procvat tijekom 9. st. za vrijeme jakih vladara Mojmira, Rastislava (846.-869.) i Svatopluka (870.-894.). Knez Mojmir je oko 830./833. proširio vlast na kneževinu Nitru, protjeravši franačkog vazala Pribinu, koji je zauzvrat od Ludovika Njemačkog dobio u leno dio Panonije oko jezera Balaton, gdje je utemeljio svoj dvorac Mosapure (*urbs Paludarum, Blatnograd*). Pribina je poginuo u ratu s Moravljanima 860., a naslijedio ga je sin Kocelj, koji je podržavao Metodovo misionarsko djelovanje među Slavenima u Panoniji. DEKAN 1985, str. 158-168, 237; VÁNA 1983, str. 105-120.

¹⁹³ KLAIĆ 1971, str. 275-293; ŠIŠIĆ 1998, str. 73-76. Prvi sukob između Bugara i Hrvata dogodio se između 854. i 860. u doba kneza Trpimira i bugarskoga vladara Mihajla Borisa (852.-889.). Trpimir je pobijedio Borisa i od tada su u prijateljskim odnosima te razmjenjuju darove. ŠIŠIĆ 1925, str. 335; DAL. c. 31. 60-68. O ratu Tomislava i Simeona: DAL., c. 32. 126-128.

¹⁹⁴ MOŠIN 1950, Ljetopis popa Dukljanina, c. XII., str. 57, 58.

i Mađara,¹⁹⁴ te je Slavoniju uspio pripojiti Hrvatskoj.

Tijekom 10. i 11. stoljeća u međurječju Save, Dunava i Drave razvija se samosvojna bjelobrdska kultura.

Nakon Tomislava uslijedilo je razdoblje unutrašnje krize i dinastijskih borbi za prijestolje. Hrvatska se ponovo konsolidira za vrijeme Držislava (969.-997.) koji je uspio odoljeti moćnoj Samuilovoj državi. Kao bizantski saveznik dobio je titulu patricija i eparha. Od Držislava, kako pripovijeda splitski kroničar Toma Arhidakon, hrvatski vladari se nazivaju kraljevima Dalmacije i Hrvatske.¹⁹⁵

Hrvatska je uspješno prebrodila krizu desetoga stoljeća, općenito označena kao *saeculum obscurum*, i nakon novih dinastijskih sukoba u prvim desetljećima 11. st., doživjela nov materijalan i duhovan procvat u vrijeme kraljeva Petra Krešimira IV. (1058.-1074.) i Zvonimira (1075.-1089.). Stoljetnu težnju hrvatskih vladara da u sastav svoje države integriraju dalmatinske bizantske gradove ostvario je Petar Krešimir IV. On je kralj Hrvatske i Dalmacije, *rex Croatiae et Dalmatie*,¹⁹⁶ koji je proširio kraljevstvo na kopnu i moru.¹⁹⁷ Od polovne 11. st. ponovo se spominju hrvatski biskupi vezani uz dvor i kraljevski grad Knin. To je vrijeme uspona gradova na obali: Nina, Biograda i Šibenika. Tijekom 11. st. grade se brojni muški i ženski benediktinski samostani, bogato darivani od kraljeva i plemića postaju rasadišta kulture i umjetnosti. To je doba rađanja protoromanike i novih tendencija u likovnoj umjetnosti. Pleternu ornamentiku postupno zamjenjuju figuralne kompozicije s ljudskim likovima,¹⁹⁸ a u arhitekturi se teži jedinstvu u oblikovanju prostora; struktura vanjskoga plašta podudara se s unutrašnjom organizacijom prostora, nema više skrivenih unutrašnjih prostora kao u predromanici.

Obnovljeni crkveni duh, osnažen klinijskom i Grgurovom reformom, snažno je zastrujao i u hrvatskim krajevima, našavši pristalice u hrvatskim kraljevima. Kralj Zvonimir je položio vazalnu prisegu papi Grguru VII. (1073.-1085.) i u listopadu 1075. bio okrunjen u crkvi Sv. Petra i Mojsija u Solinu za kralja, primivši od Papina legata Gebizona vladarske insignije: zastavu, mač, žezlo i krunu.¹⁹⁹ Veliku potporu crkveni reformistički pokret ima u splitskom nadbiskupu Lovri (1060.-1099.) i trogirskom biskupu Ivanu (1062.-1111.).

Kralj Zvonimir, koji je bio oženjen Jelenom Lijepom, sestrom ugarskoga kralj Ladislava (1077.-1095.), umro je ne ostavivši nasljednika. Nakon njegove smrti zavladao je anarhija, te dio hrvatskoga plemstva traži od Ladislava da

¹⁹⁵ RAČKI 1894, c. XIII, str. 38.

¹⁹⁶ CD. I., str. 102.

¹⁹⁷ CD. I., str. 111-114; RAUKAR 1997, str. 36-54.

¹⁹⁸ PETRICIOLI 1983, str. 7-52; PRIJATELJ 1954, str. 65-91.

¹⁹⁹ CD. I., str. 139-141; ZEKAN 1990, str. 9-31.

on prihvati krunu, budući je bio u rodbinskoj svezi s hrvatskim kraljem. Ladislav je uspio zauzeti sjeverne dijelove Hrvatske (Slavoniju) i u Zagrebu je 1094. utemeljio novu, zagrebačku biskupiju. Posljednji hrvatski vladar Petar Svačić (1093.-1097.) poginuo je 1097. na Gvozdu (Petrova gora) u pokušaju da zaustavi vojsku ugarskoga kralja Kolomana (1095.-1116.).

Koloman je 1102. u Biogradu svečano okrunjen za hrvatskoga kralja i Hrvatska, kao slobodan državopravni subjekt ulazi u uniju s Ugarskom, pod zajedničkim vladarima, (*rex Hungariae, Croatiae et Dalmatiae*), Arpadske dinastije.

Tim činom je započelo novo poglavlje hrvatske povijesti.

LITERATURA

ANČIĆ 2000

Ančić M., U osvit novog doba - Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

ANTOLJAK 1958

Antoljak S., Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, Starine, knjiga 48, JAZU, Zagreb

BABIĆ 1984

Babić I., Prostor između Trogira i Splita, Trogir

BABIĆ 1996

Babić I., Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

BARADA 1928-29

Barada M., Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 50, Split

BARADA 1931

Barada M., Episcopus Chroatensis, Croatia sacra br. 2, Zagreb

BARADA 1952

Barada M., Hrvatska dijaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 2, Zagreb

BELOŠEVIĆ 1965

Belošević J., Nekoliko ranosrednjovjekovnih metalnih nalaza s područja sjeverne Dalmacije, Diadora 3, Zadar

BELOŠEVIĆ 1976

Belošević J., Materijalna kultura Hrvata na Jadranskoj obali od doseljenja do IX. stoljeća, Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar

BELOŠEVIĆ 1980

Belošević J., Materijalna kultura Hrvata od 7.-9. stoljeća, Zagreb

BELOŠEVIĆ 1983-1984

Belošević J., Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola na području Dalmacije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 23 (10), Zadar

BELOŠEVIĆ 2002

Belošević J., Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih groblja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, Radovi, razdio povijesnih znanosti (26) 2000, vol. 39 (26), Zadar

BERNHARD-WALCHER 2000

Bernhard-Walcher A., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

BRANDT 1980

Brandt M., Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb

BUDAK 1994

Budak N., Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb

BUDAK 1996

Budak N., Pokrštenje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

BUDAK 1997

Budak N., Croatian between Franks and Byzantium, Hortus Artium Medievalium vol. 3, Zagreb-Motovun

BUDAK 2001

Budak N., Karlo Veliki, Karolinzi i Hrvati, Split

BULIĆ-BERVALDI 1912

Bulić F. - Bervaldi J., Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice IX. v.), Bullettino di archeologia e storia dalmata sv. 35, Spalato

BULJEVIĆ 1999

Buljević Z., Njive-Podstrana: groblje iz vremena seobe naroda u Naroni (Narona II), Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 90-91, 1997-1998, Split

BURIĆ 1982

Burić T., Predromanička skulptura u Trogiru, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 12, Split

BURIĆ 1983

Burić T., Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 13, Split

BURIĆ 1986

Burić T., Kameni namještaj bazilike u Žažviću, Starohrvatska prosvjeta sv. 15, god. 1985, Split

BURIĆ 1993

Burić T., Posljednji salonitanski klesari (Geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga), Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 85, Split

BURIĆ 1995

Burić T., Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 22, Split

BURIĆ 1996

Burić T., Istočnojadranske Sklavinije i Franci u svjetlu arheoloških nalaza, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog kulturnog pejzaža, Zagreb

BURIĆ 2000

Burić T., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

BUŽANČIĆ 2003

Bužančić R., Quelques chantiers de construction du VII siècle aux environs de Salona, après la chute de la ville, Hortus Artium Medievalium vol. 9, Zagreb-Motovun

CARELLA 2003

Carella S., Sainte-Sophie de Benevent et l'architecture religieuse Longobarde en Italie Meridionale, Hortus Artium Medievalium vol. 9, Zagreb-Motovun

CETINIĆ 1998

Cetinić Ž., Stranče-Gorica, starohrvatsko groblje, Pomorski i povijesni muzej hrvatskog primorja, Rijeka

ČILINSKÁ 1983

Čilinská Z., The development of the Slavs north of Danube during the Avar empire and their social-cultural contribution to Great Moravia, Slovenská archeológia XXXI-2, Bratislava

ČREMOŠNIK 1970

Čremošnik I., Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalazi najstarijih slavenskih naselja kod nas, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1977

Čremošnik I., Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, Godišnjak ANUBIH XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13, Sarajevo

DABINOVIĆ 1930

Dabinović A., Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, Rad JAZU knjiga 239, Zagreb

DEKAN 1985

Dekan J., Vel'ka' Morava, Bratislava

DELONGA 1995

Delonga V., Donacijski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 22, Split

DELONGA 1996

Delonga V., The Latin epigraphic monuments of Early Medieval Croatia, Split

DELONGA 2000 a

Delonga V., Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci-latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

DELONGA 2000 b

Delonga V., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

DIMITRIJEVIĆ 1957

Dimtrijević S., Četiri groba iz slavenske nekropole u Otoku kod Vinkovaca, Opuscula Archaeologica 1, Zagreb

DYGGVE 1939

Dyggve E., Das Anastasius Mausoleum und der altkroatische Kirchenbau, Forschungen in Salona III, Wien

EINHARD 1992

Einhard, Život Karla Velikog, Zagreb

FERJANČIĆ 1997

Ferjančić B., Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX. veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36, Beograd

FERLUGA 1957

Ferluga J., Vizantiska uprava u Dalmaciji, posebna izdanja SANU knjiga CCXCI, Vizantološki institut knjiga 6, Beograd

FLÈCHE MOURGUES, CHEVALIER, PITEŠA 1993

Flèche Mourgues M.P., Chevalier P., Piteša A., Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split I, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 85, Split

FUČIĆ 1982

Fučić B., Glagoljski natpisi, Zagreb

GABRIČEVIĆ 1960

Gabričević B., Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 62, Split

GATIN-PEJAKOVIĆ 1982

Gatin N. - Pejaković M., Starohrvatska sakralna arhitektura, Zagreb

GOLDSTEIN 1992

Goldstein I., Bizant na Jadranu, Zagreb

GOLDSTEIN 1995

Goldstein I., Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb

GOLDSTEIN 1998

Goldstein I., Byzantium on Adriatic from 550 till 800, Hortus Artium Medievalium

- vol. 4, Zagreb-Motovun
- GRAFENAUER 1960
Grafenauer B., Hrvati, I. Ime, Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb
- GRAFENAUER 1969
Grafenauer B., Proces doseljenja Slavena na Zapadni Balkan i u istočne Alpe, Centar za balkanološka ispitivanja, posebna izdanja knjiga XII, knjiga 4-Simpozij Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena, Sarajevo
- GVOZDANOVIĆ 1978
Gvozdanović V., Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split
- GOSS 1996
Goss V. P., Predromanička arhitektura u Hrvatskoj, Pre-Romanesque architecture in Croatia, Zagreb
- GUNJAČA 1979
Gunjača S., Atribucija jednog srednjovjekovnog splitskog sarkofaga, Zbornik Narodnog Muzeja 9-10, Beograd
- GUNJAČA 1984
Gunjača Z., O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 8, Split
- GUNJAČA 1992
Gunjača Z., O podrijetlu motiva križa od ljljlana, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32, Prijatelj zbornik I, Split
- GUNJAČA 1995
Gunjača Z., Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8.-9. stoljeća u Dalmaciji, Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of Croats, Zagreb
- HAUPTMAN 1925
Hauptman Lj., Dolazak Hrvata, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb
- HERODOT 2000
Herodot, Povijest, Zagreb
- IVANČEVIĆ-KALMEN 1954
Ivančević R. - Kalmen B., Fragmenti srednjovjekovne skulpture iz Poreča, Peristil 1, Zagreb
- IVANČEVIĆ 1996
Ivančević R., Predromanička arhitektura raščlanjena nišama-kontinuitet antike, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

IVANIČEK 1949

Ivaniček F., Istraživanja nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu I, Ljetopis JAZU knjiga 55, Zagreb

IVANIŠEVIĆ 1980

Ivanišević M., Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, Mogućnosti br. 10-11 god. XXVII listopad-studen, Split

IVANIŠEVIĆ 1992

Ivanišević M., Povijesni izvori, Starohrvatski Solin, Split

JAKŠIĆ 1968-1969

Jakšić N., Još o splitskim ranosrednjovjekovnim sarkofazima, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 70-71, Split

JAKŠIĆ 1980

Jakšić N., Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Fiskovićev zbornik I, Split

JAKŠIĆ 1984

Jakšić N., Majstor koljanskog pluteja, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split

JAKŠIĆ 1995

Jakšić N., Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 22, Split

JAKŠIĆ 2000 a

Jakšić N., Klesarstvo u službi evangelizacije, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

JAKŠIĆ 2000 b

Jakšić N., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

JARAK 2002

Jarak M., Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji, Opuscula archaeologica 26, Zagreb

JELOVINA 1976

Jelovina D., Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split

JELOVINA 1986

Jelovina D., Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, Split

JORDANES 1866

Jordanes, *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis* (recognovit, annotatione critica instruxit et cum varietate lectionis edidit Carol. Aug. Closs, editio secunda), Stuttgartiae

JURIĆ 1987

Jurić R., *Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 11/2, god. 1986, Pula

JURKOVIĆ 1997

Jurković M., *Problemi periodizacije predromaničke skulpture u Istri*, Arheološka istraživanja u Istri, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 18, Zagreb

JURKOVIĆ 1992

Jurković M., *O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća, Knin i kninska krajina*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 15, god. 1990, Zagreb

JURKOVIĆ 1995a

Jurković M., *Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj, Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of Croats*, Zagreb

JURKOVIĆ 1995b

Jurković M., *Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 22*, Split

JURKOVIĆ 2000 a

Jurković M., *Arhitektura karolinškog doba, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela*, Split

JURKOVIĆ 2000 b

Jurković M., *Hrvati i Karolinzi, Katalog*, Split

JUROŠ-MONFARDIN 1996

Juroš-Monfardin F., *Pitanje likovnog kontinuiteta u Istri na primjeru pluteja iz Valbandona, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb

KARAMAN 1924-1925

Karaman Lj., *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, Starinar III/3*, Beograd

KARAMAN 1930

Karaman Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Historijsko-umjetničke crtece o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb

KARAMAN 1940a

Karaman Lj., *Iskopine društva «Bihaća» u Mravincima i starohrvatska groblja*,

RADJAZU knjiga 268, Zagreb

KARAMAN 1940b

Karaman Lj., O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800, Serta Hoffileriana, Zagreb

KARAMAN 1941-1942

Karaman Lj., O spomenicima VII. i VIII. st. i o pokrštenju Hrvata, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku ns. 22-23, Split

KATIČIĆ 1986

Katičić R., Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 16, Split

KATIČIĆ 1988

Katičić R., Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 17, Split

KATIČIĆ 1990

Katičić R., Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo, Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 18, Split

KATIČIĆ 1992

Katičić R., Kontinuitet pisane predaje od Salone do Splita, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32, Split

KATIČIĆ 1993a

Katičić R., «Bog Hrvata» u Konstantina Porfirogeneta, Uz početke hrvatskih početaka, Split, p. 13-24

KATIČIĆ 1993b

Katičić R., Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskog koncila u Niceji godine 787., Uz početke hrvatskih početaka, Split, p. 25-35

KATIČIĆ 1993c

Katičić R., Methodii doctrina, Uz početke hrvatskih početaka, Split, p. 67-98

KATIČIĆ 1997

Katičić R., O podrijetlu Hrvata, Hrvatska i Europa, Rano doba hrvatske kulture, svezak I (Srednji vijek VII.-XII. stoljeće), Zagreb

KLAIĆ 1963-1965

Klaić N., Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV-LXVII, Split

KLAIĆ 1967

Klaić N., Historia Salonitana Maior, Beograd

KLAIĆ 1971

- Klaić N., Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb
- KOLEGA 1996
Kolega M., Nin-zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 28, 3, Zagreb
- KOLEGA 2000
Kolega M., Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split
- KOROŠEC 1990
Korošec P., Alpski Slovani Die Alpenslawen, Ljubljana
- KOŠČAK 1980-1981
Koščak V., Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora, Historijski zbornik god. XXXIII-XXXIV (1), Zagreb
- KOŠČAK 1995
Koščak V., Iranska teorija o podrijetlu Hrvata, Etnogeneza Hrvata (uredio Neven Budak), Zagreb
- KOVAČEVIĆ 1965
Kovačević J., Avari na Jadranu, Materijali III, Arheološko društvo Jugoslavije 1966, Beograd-Novı Sad
- MARASOVIĆ 1978
Marasović T., Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split
- MARASOVIĆ 1989
Marasović T., Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, Radovi instituta za povijest umjetnosti 12-13, Milanu Prelogu u spomen, Zagreb
- MARASOVIĆ 1992
Marasović T., O južnom portalu splitske katedrale, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 32, Prijatelj zbornik I, Split
- MARASOVIĆ 1994
Marasović T., Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split
- MARIN 1993
Marin E., Krstionica u Naroni od V. stoljeća do vremena Domagoja?, Kačić, sv. 25, Split
- MARIN 1997
Marin E., Ave Narona, Zagreb
- MARIN 2002
Marin E., Erešove bare - villa suburbana iz 3. st. i ranokršćanska crkva iz 7. st. u

Naroni, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 94, Split

MARUŠIĆ 1957

Marušić B., Slavensko-avarski napadi na Istru u svjetlu arheološke građe, Peristil 2, Zagreb

MARUŠIĆ 1960

Marušić B., Istra u ranom srednjem vijeku, Arheološki muzej Istre, Pula

MARUŠIĆ 1967

Marušić B., Nekropole 7. i 8. st. u Istri, Arheološki vestnik XVIII, Ljubljana

MARUŠIĆ 1987a

Marušić B., Starohrvatska nekropola u Žminju, Pula

MARUŠIĆ 1987b

Marušić B., Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva vol. 11/1, 1986, Pula

MARUŠIĆ 1994-1995

Marušić B., Predromanička skulptura Novigrada (Istra), Diadora 16-17, Zadar

MAROVIĆ 1988

Marović I., A Hoard of Byzantine Gold Coins from Narona, Situla 26, Studia numismatica Labacensia, Aleksandro Jeločnik oblata

MAROVIĆ 1984

Marović I., Reflexions about the year of the destruction of Salona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, Split

MARGETIĆ 1995

Margetić L., Bilješka u vezi s nastankom hrvatske države u 9. st., Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of Croats, Zagreb

MARGETIĆ 2001a

Margetić L., Uvod, Dolazak Hrvata «Ankunft der Kroaten», Split, p. 9-37

MARGETIĆ 2001b

Margetić L., Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Dolazak Hrvata «Ankunft der Kroaten», Split, p. 41-113

MARGETIĆ 2001c

Margetić L., O nekim novijim teorijama o dolasku Hrvata, Dolazak Hrvata «Ankunft der Kroaten», Split, p. 185-195

MANOJLOVIĆ 1902

Manojlović G., Jadransko pomorje IX. stoljeća u svjetlu istočnorimske (bizanske)

povijesti, RADJAZU knjiga 150, Zagreb

MILOŠEVIĆ 1987

Milošević A., Ranosrednjovjekovne bojne sjekire iz Vedrina kod Trilja, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, vol. XX, Zagreb

MILOŠEVIĆ 1989

Milošević A., Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, Diadora sv. 11, Zadar

MILOŠEVIĆ 1990

Milošević A., Mjesto nalaza i porijeklo ranosrednjovjekovne brončane matrice iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 83, Split

MILOŠEVIĆ 1991

Milošević A., Ranosrednjovjekovna naušnica s Garduna, Diadora sv. 13, Zadar

MILOŠEVIĆ 2000a

Milošević A., Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

MILOŠEVIĆ 2000b

Milošević A., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

MORAVCSIK-JENKINS 1967

Moravesik Gy. -Jenkins R.J.H., Constantine Porphyrogenetus De administrando imperio, Washington district of Columbia

MARČINKO 1993

Marčinko M., Podrijetlo i značenje imena Hrvat, Kačić XXV, Split

MOŠIN 1950

Mošin V., Ljetopis popa Dukljanina, latinski tekst s hrvatskim prijevodom i «Hrvatska kronika», Zagreb

NAZOR 2003

Nazor A., Pisma-prozor u hrvatsku povijest, HP Časopis hrvatske pošte d.d., br. 3, god. V, ožujak, Zagreb

NIN 1979

Nin-povijesni i umjetnički spomenici, Zadar

NIKOLAJEVIĆ 1961

Nikolajević I., Solinski pečat egzarha Pavla (723-726), Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, Beograd

NIKOLAJEVIĆ 1968

Nikolajević I., Nekoliko ranokršćanskih reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11, Beograd

NIKOLAJEVIĆ 1979

Nikolajević I., «Salona christiana» u VI. i VII. veku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII-LXIII, Split

NOVAK 1923

Novak V., Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 46, Split

OSTOJIC 1964

Ostojic I., Benediktinci u Hrvatskoj sv. II., Split

PAULI 1878

Pauli D., Historia Langobardorum, in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recclusa, Hannoverae, impensis bibliopolii Hahniani

PAŠČENKO 1999

Paščenko E., Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine, Zagreb

PLETERSKI 1990

Pleterski A., Etnogeneza Slovanov, Arheo, Ljubljana

PETRICIOLI 1959

Petricioli I., Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra, Diadora 1, 1959, Zadar

PETRICIOLI 1960

Petricioli I., Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb

PETRICIOLI 1962

Petricioli I., Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, Diadora 2, 1960-61, Zadar

PETRICIOLI 1980

Petricioli I., Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, Gunjačin zbornik, Zagreb

PETRICIOLI 1983

Petricioli I., Tragom srednjovjekovnih umjetnika, Zagreb

PETRICIOLI 1984

Petricioli I., Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforama, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split

PETRICIOLI 1990

Petricioli I., Od Donata do Radovana, Split

PETRICIOLI 1996

- Petricioli I., Predromanički ambon zadarske katedrale i srodna skulptura, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb
- PETRICIOLI-KLAIĆ 1976
Petricioli I. - Klaić N., Zadar u srednjem vijeku, Zadar
- PETRINEC 2000
Petrinec M., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split
- PETRINEC 2002
Petrinec M., Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih groblja, *Opuscula archaeologica* 26, Zagreb
- PEROJEVIĆ 1922
Perojević M., Ninski biskup Teodozije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 45, Split
- PEJAKOVIĆ 1978
Pejaković M., Broj iz svjetlosti Starohrvatska crkvice sv. Križa u Ninu, Zagreb
- PRIJATELJ 1954
Prijatelj K., Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, sv. 3, Split
- POHL 1995
Pohl W., Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni, *Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of Croats*, Zagreb
- POPOVIĆ 1997
Popović I., Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma, *Golden Avarian belt from vicinity of Sirmium*, Beograd
- POPOVIĆ 1986
Popović V., Kuvrat, Kuver i Asparuh, *Starinar* XXXVII, Beograd
- POPOVIĆ 1990
Popović V., *Evandeliar svetog Dujma u Splitu, Crkva u svijetu* 3, Split
- PTOLEMAEI 1883
Ptolemaei C., *Geographia pars prima*, (Carolus Mullerus), Parisiis
- RADIĆ 2000
Radić M., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split
- RAČKI 1877
Rački Fr., *Documenta, historiae Croatiae periodum antiquam, Zagrabiae*

RAČKI 1894

Rački Fr., Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, Zagrabiae

RAPANIĆ 1981

Rapanić Ž., Bilješke o četiri Branimirova natpisa, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 11, Split

RAPANIĆ 1982

Rapanić Ž., Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, Arheološki radovi i rasprave 8-9, Zagreb

RAPANIĆ 1987

Rapanić Ž., Predromaničko doba u Dalmaciji, Split

RAPANIĆ 1988

Rapanić Ž., Marginalia o «postanku» Dubrovnika, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 12, god. 1987, Zagreb

RAPANIĆ 1996

Rapanić Ž., «Ecclesiae destructe ... ut restaurentur imploramus» (Iz pisma Stjepana VI pape biskupu Teodoziju), Strohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

RAPANIĆ 2000

Rapanić Ž., Od grčkih kolonista do franačkih misionara, Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

RAUKAR 1997

Raukar T., Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje, Zagreb

SAKAČ 1931

Sakač S., Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko 679), Croatia sacra 1, Zagreb

SAKAČ 1942

Sakač S., Historijski razvoj imena «Hrvat» od Darija I. do Konstantina Porfirogeneta (522. pr. Kr. do 959. posl. Kr.), Život, god. XXIII, lipanj

SIMONI 1981

Simoni K., Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 6, Zagreb

SIMONI 1982

Simoni K., Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija, sv. 15, Zagreb

SIMONI 1986

Simoni K., Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu ser. 3, sv. 19, Zagreb

SIMONI 2000

Simoni K., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

SMILJANČIĆ 1995

Smiljančić F., Prilog proučavanju županijskog sustava Sklavinije Hrvatske, Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of Croats, Zagreb

SRDOČ, SLIJEPČEVIĆ, OBELIĆ 1973-74

Srdoč D., Slijepčević A., Obelić B., Mjerenje starosti drvene građe iz crkve sv. Donata u Zadru, Peristil sv. 16-17, Zagreb

STAROIRANSKO PODRIJETLO HRVATA 1999

Zbornik simpozija Zagreb 24. listopada 1998. (uredili Zlatko Tomičić i Andrija-Željko Lovrić), Zagreb-Teheran

STIPIŠIĆ-ŠAMŠALOVIĆ 1967

Stipišić J. - Šamšalović M., Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije sv. I, Zagreb

STOŠIĆ 1988

Stošić J., Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 12, god. 1987, Zagreb

SUIĆ 1995

Suić M., Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, Petriciolijev zbornik, Split

ŠANJEK 1983

Šanjek F., Ćirilometodska baština u Hrvata, Croatica Christiana periodica br. 12, god. VII, Zagreb

ŠANJEK 1993

Šanjek F., Crkva i kršćanstvo u Hrvata-srednji vijek, Zagreb

ŠIŠIĆ 1925

Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb

ŠIŠIĆ 1998

Šišić F., Kralj Tomislav, Prvi hrvatski kralj Tomislav-u susret trećem tisućljeću, Zbornik radova, Zagreb

ŠKEGRO 2002

Škegro A., Najstariji spomen hrvatskog imena (Javni natpisi s dviju mramornih

ploča iz Tanaisa na Azovskom moru), Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva br. 2, Zagreb

ŠMALCELJ 1973

Šmalcelj M., Privlaka - «Gole njive» (općina Vinkovci), Nekropola VII-IX st., Arheološki pregled 15, Beograd

ŠMALCELJ 1976

Šmalcelj M., Privlaka-«Gole njive», Vinkovci, nekropola 8-9. st., Arheološki pregled 18, Beograd

ŠMALCELJ 1981

Šmalcelj M., Stari Jankovci - Gatina (općina Vinkovci), Arheološki pregled 22, Beograd

TACITUS 1993

Tacitus C., Germania, Split

TOMIČIĆ 1996

Tomičić Ž., Ranosrednjovjekovni kulturni krajobraz savsko-dravskog međurječja, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

TOMIČIĆ 2000

Tomičić Ž., Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela, Split

UJČIĆ 1992

Ujčić Ž., Ranosrednjovjekovni kameni spomenici sa simboličkim «rajskim» prikazom iz južne Istre, Starohrvatska prosvjeta III. serija sv. 20, Split

VÁNA 1983

Vána, The World of ancient Slavs, Prague

VEŽIĆ 1985

Vežić P., Crkva sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb

VEŽIĆ 1991

Vežić P., O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, Diadora 13, Zadar

VEŽIĆ 1996

Vežić P., Ninska crkva u ranom srednjem vijeku - problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb

VEŽIĆ 2000

Vežić P., Hrvati i Karolinzi, Katalog, Split

VINSKI 1952

Vinski Z., Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrenog nakita Čađavica, Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 2, Split

VINSKI 1958

Vinski Z., O nalazima 6. i 7. st. u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, Opuscula archaeologica III, Zagreb

VINSKI 1967

Vinski Z., Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX, Split

VINSKI 1977-78

Vinski Z., Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija, sv. X-XI, Zagreb

VINSKI 1983

Vinski Z., Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslavija, Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz

VINSKI GASPARINI-ERCEGOVIĆ 1958

Vinski Gasparini K. - Ercegović S., Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu ser. 3, sv. 1, Zagreb

VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994

Višić-Ljubić E., Artes minores, II. Pojasne kopče i okovi, Salona Christiana, Split, p. 227-238

VIZANTISKI IZVORI 1 1955

Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom I, Beograd

ZEKAN 1990

Zekan M., Zvonimirovo doba, politička i kulturna povijest, Kralj Zvonimir dokumenti i spomenici, Zagreb

ZEKAN 1993

Zekan M., Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, Kačić, god. XXV, Split

ŽUPANIĆ 1925

Županić N., Prvobitni Hrvati, Zbornik kralj Tomislava, Zagreb